

(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

प्रकाशनयोग्य

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात
दिवाणी मूळ न्यायाधिकारक्षेत्र
हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) क्र. 1118/2014

शिल्पा शैलेश

.....याचिकाकर्ती

विरुद्ध

वरुण श्रीनिवासन.

.....उत्तरार्थी

सह

हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्र. 96/2014

हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्र. 339/2014

हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्र. 382/2014

हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्र. 468/201

आणि

हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) क्र. 1481-1482/2014

न्यायनिर्णय

न्यायमूर्ती संजीव खन्ना

पार्श्वभूमी -

या घटनापीठासमोरचे मुद्दे, खाली नमूद केल्याप्रमाणे, प्रामुख्याने टी. पी. (दिवाणी)क्रमांक 899/2007, नीती मालवीय विरुद्ध राकेश मालवीय, मध्ये संमत केलेल्या 12.05.2010 तारखेच्या आदेशातून उद्भवले आहेत. ज्यामध्ये दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने अंजना किशोर विरुद्ध पुनीत किशोर¹ आणि मनीष गोयल विरुद्ध रोहिणी गोयल ² मध्ये व्यक्त केलेल्या मतावर शंका व्यक्त केली होती की हे न्यायालय, भारतीय संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर करून, हिंदू विवाह कायदा, 1956³ च्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये नमूद केल्यानुसार दुसरा प्रस्ताव मांडण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी कमी किंवा माफ करू शकत नाही. हे न्यायालय, काही उच्च न्यायालये आणि काही राज्यांमधील कौटुंबिक न्यायालये देखील जोडीदारांच्या सहवासाची कोणतीही शक्यता नसताना दुसरा प्रस्ताव मांडण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी माफ करीत आहेत किंवा कमी करत आहेत हे लक्षात घेऊन, खालील प्रश्न स्पष्ट निर्णयासाठी आणि भविष्यातील मार्गदर्शनासाठी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे संदर्भित करण्यात आला होता:

(1) हिंदू विवाह कायदा, 1955 च्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये विहित केलेला कालावधी या न्यायालयाद्वारे संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत त्याच्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करून माफ केला जाऊ शकतो की कमी केला जाऊ शकतो?

1(2002 10 SSC 194 हा निर्णय तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिला आहे.

2 (2010) 4 SCC 393.

3 थोडक्यात, 'हिंदू विवाह कायदा'.

मात्र, हा प्रश्न कधीच निश्चित केला गेला नाही, कारण टी. पी. (क) क्रमांक 2007 ची 899 वी निरूपयोगी ठरली , कारण पक्षकारांनी, संदर्भ आदेशानंतर, परस्पर संमतीने त्यांचा विवाह संपुष्टात आणला होता.

2. शिल्पा शैलेश विरुद्ध वरुण श्रीनिवासन प्रकरणात दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिनांक 06.04.2015⁵ च्या आदेशानुसार, खालील मुद्द्यांवरील युक्तिवाद करण्यासाठी भारताच्या महाधिवक्त्यांना नोटीस बजावली:

"1. हिंदू विवाह कायदा, 1955 च्या कलम 13-ब अंतर्गत नोटीसच्या कालावधीसंबंधी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत या न्यायालयाची व्याप्ती आणि शक्तीच्या मर्यादा.

2. घटस्फोट मंजूर करण्याच्या अटीपैकी एक म्हणून विवाहाचे अपरिवर्तनीय विच्छेदन वैधानिकरीत्या समाविष्ट करण्याबाबत सरकारची भूमिका.

3. उद्भवू शकणारा इतर कोणताही आनुषंगिक आणि आनुषंगिक मुद्दा देखील विद्वान महाधिवक्त्याद्वारे संबोधित केला जाऊ शकतो."

3. भारताच्या महाधिवक्त्याने आपल्या लेखी निवेदनाच्या परिच्छेद 5 मध्ये कायद्याचे दोन अतिरिक्त प्रश्न सुचवले होते, जे असे होते:

"वरील प्रकरणांमधील माननीय न्यायालयाचे निर्णय लक्षात घेता, विधिमंडळाने अशा आधारावर विचार केला नसला तरीही 'अपरिवर्तनीय विवाहभंग' या आधारावर घटस्फोट मंजूर केला जाऊ शकतो या माननीय न्यायालयाच्या दृष्टिकोनावर घटनापीठाने विचार करणे आवश्यक असू शकते. त्याचप्रमाणे, हिंदू विवाह कायदा, 1955 च्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये विहित केलेला कालावधी संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करून या न्यायालयाद्वारे माफ केला जाऊ शकतो किंवा कमी केला जाऊ शकतो का या मुद्द्यावरही घटनापीठाने विचार करणे आवश्यक आहे.

4 टेंग केलेले हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) 2014 ची 96 वी, (फौजदारी) 2014 चा क्रमांक 339, हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) 2014 चा क्रमांक 382, हस्तांतरण याचिका क्रमांक (फौजदारी) 2014 ची 468 वी आणि हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) 2014 चा क्रमांक 1481-1482.

5 हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) सह 2014 चा क्रमांक 1118. (फौजदारी.) 2014 चा क्रमांक 382, हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) 2014 चा क्रमांक 468 आणि हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) 2014 चा क्रमांक 1481-1482

4. हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) क्रमांक 1118/2014⁶ मध्ये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करत दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाद्वारे परस्पर संमतीने घटस्फोट मंजूर करून विवाह विसर्जित करण्याच्या च्या दिनांक 6-5-2015 च्या आदेशाद्वारे प्रभावीपणे निपटारा करण्यात आला. तथापि, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत या न्यायालयाचे अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र लागू होण्यावर या न्यायालयाच्या निकालांचे परस्परविरोधी निर्णय मूलाधार [ratio] लक्षात घेता, या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हस्तांतरण याचिका सांख्यिकीय हेतूसाठी प्रलंबित राहण्यासाठी पुढे ढकलली आणि तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाद्वारे निर्णय घेण्यासाठी कायद्याचे खालील प्रश्न तयार केले:

"4. आम्ही वरील आदेश पारित केला असला तरी, आकडेवारीच्या उद्देशाने सध्याच्या हस्तांतरण याचिका प्रलंबित राहतील कारण आमचे असे मत आहे की पती आणि पत्नी यांच्यात परस्पर संमतीने घटस्फोट घेण्यासाठी झालेल्या तडजोडीमुळे या न्यायालयासमोर आलेल्या संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापरासाठी मोठ्या संख्येने केलेल्या विनंत्यांच्या पार्श्वभूमीवर न्यायालयाने काही महत्त्वाच्या समस्येकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

5. प्रश्न खालीलप्रमाणे तयार केले आहेत.

1. "हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब अंतर्गत विहित केलेल्या अनिवार्य कालावधीची प्रतीक्षा करण्यासाठी पक्षांना कौटुंबिक न्यायालयात पाठवल्याशिवाय विवाह विसर्जनासाठी संमती देणाऱ्या पक्षांमधील विवाह विसर्जित करण्यासाठी घटनेच्या कलम 142 अंतर्गत अधिकारांचा वापर करण्यासाठी व्यापक मापदंड काय असू शकतात.

2. कलम 142 अंतर्गत अशा अधिकारक्षेत्राचा वापर अजिबात केला जाऊ नये की प्रत्येक प्रकरणाच्या तथ्यांवर असा वापर निश्चित करण्यासाठी सोडला जावा.

5. त्यानंतर, टी. पी. मध्ये तयार केलेल्या प्रश्नांची छाननी करण्यासाठी या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या आणखी एका खंडपीठाने दिनांक 29.06.2016 च्या आदेशानुसार. हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) 1118/2014 मध्ये निश्चित भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 145 (3) चा संदर्भ देणाऱ्या आणि प्रदीपचंद्र परिजा आणि इतर विरुद्ध प्रमोदचंद्र पटनायक आणि इतर⁷ वर भर देत घटनापीठाने भारताच्या महाधिवक्त्यांनी हस्तांतरण याचिका [दिवाणी] 1118/2014 मध्ये तयार केलेल्या प्रश्नांचा संदर्भ देण्यासाठी केलेले निवेदन स्वीकारले. भारताच्या महाधिवक्त्यांनी सूचित केलेल्या कायद्याच्या दोन प्रश्नावर विचार करण्यास प्रवृत्त होईल की नाही हे ठरवणे घटनापीठावर⁸ सोपवण्यात आले होते.
6. या घटनापीठाने, पक्षांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर, दिनांक 20-9-2022 च्या आदेशानुसार, कायद्याचा आणखी एक प्रश्न तयार करणे योग्य मानले होते, ज्यामध्ये असे लिहिले आहे:
- "आम्हाला विश्वास आहे की आणखी एक प्रश्न ज्यावर विचार करणे आवश्यक आहे तो म्हणजे न्यायालयाच्या मते विवाहाचे अपरिवर्तनीय विच्छेदन होत आहे परंतु एक पक्ष अटींना संमती देत नाही, अशा परिस्थितीत भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत अधिकार कोणत्याही प्रकारे प्रतिबंधित आहे का?".
7. त्यानुसार, कायद्यातील खालील महत्त्वपूर्ण प्रश्न आमच्यासमोर विचारार्थ उद्भवतात:
- (1) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाच्या शक्ति आणि अधिकारक्षेत्राची व्याप्ती;
- (2) दुसरे म्हणजे, पहिल्या प्रश्नावर या खंडपीठाचे निष्कर्ष लक्षात घेऊन आणि त्यावर अवलंबून,

7 (2002) 1 SSC1

8 आम्ही प्रदीपचंद्र पारिजा आणि इतरांमध्ये (वर नमूद केलेल्या) स्पष्ट केलेल्या गुणोत्तरांचे परीक्षण आणि त्यावर भाष्य करीत नाही.

हे न्यायालय, हस्तांतरण याचिकेवर सुनावणी करताना किंवा इतर कोणत्याही कार्यवाहीत, पक्षांमधील तडजोडी लक्षात घेऊन, भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करू शकते का आणि हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-बी अंतर्गत विहित कालावधी आणि कार्यपद्धतीसह परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम देऊ शकते का आणि घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005⁹, फौजदारी संहितेच्या कलम 125 अंतर्गत इतर/संबंधित कार्यवाही रद्द आणि निकाली काढू शकते का?

फौजदारी व्यवहार संहिताए 1973¹⁰ चे कलम 125 किंवा प्रामुख्याने कलम 498-अ आणि भारतीय दंड संहिता, 1860¹¹ च्या इतर तरतुदींखाली फौजदारी खटला. जर या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी असेल, तर कोणत्या प्रकरणांमध्ये आणि कोणत्या परिस्थितीत या न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करावा, हा निर्णय घेण्याजोगा एक पूरक मुद्दा आहे; आणि

(3) तिसरा मुद्दा, जो लक्षणीय महत्त्वाचा आहे, तो म्हणजे हे न्यायालय भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अन्वये अधिकारांचा वापर करून घटस्फोट देऊ शकते का, जेव्हा दुसऱ्या जोडीदाराने प्रार्थनेला विरोध करूनही विवाह पूर्णपणे आणि अपरिवर्तनीयरीत्या मोडला आहे.

भारतीय राज्यघटनेचे कलम 142 (1).

8. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) मध्ये असे म्हटले आहे: "

9. थोडक्यात, घरगुती हिंसाचार कायदा.

10 थोडक्यात सी. आर. पी. सी

11 थोडक्यात 'आय. पी. सी.'.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या हुक्मनामे आणि शोध इत्यादी विषयक आदेशाची अंमलबजावणी

142. (1) सर्वोच्च न्यायालय आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करून, आपल्यापुढे प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही कारणासाठी किंवा प्रकरणासाठी संपूर्ण न्याय देण्यासाठी आवश्यक असा आदेश देऊ शकेल किंवा असा आदेश देऊ शकेल आणि अशा प्रकारे पारित केलेला कोणताही आदेश किंवा आदेश संसदेने बनवलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली विहित केल्या जाणाऱ्या पद्धतीने आणि त्या संदर्भात तरतूद केल्या जाईपर्यंत, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विहित करतील अशा पद्धतीने भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात आणता येईल.

ही तरतूद, अद्वितीय असल्याचे दिसते कारण जगातील बहुतेक प्रमुख लिखित संविधानांमध्ये तिचे कोणतेही प्रतिरूप नाही, तिचा उगम न्याय, समता आणि सद्विवेक या शतकानुशतके जुन्या संकल्पनांपासून प्रेरित आहे.¹² भारतीय राज्यघटनेचे कलम 142 (1), जे सर्वोच्च न्यायालयाला कोणत्याही 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्याचा व्यापक आणि व्यापक अधिकार देते, ते महत्त्वपूर्ण आहे, कारण या न्यायालयाने दिलेला निकाल पक्षांमधील खटला संपवतो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत सत्तेची व्याप्ती पाहता, सत्तेचा वापर वैध असला पाहिजे आणि घटनात्मक सत्तेच्या वापराबाबत वैयक्तिक दृष्टीकोन स्वीकारल्यामुळे उद्भवणाऱ्या धोक्याची जाणीव ठेवून सावधगिरीची मागणी केली पाहिजे.

9. एम. सिद्दीक (मृत) थ्रू लीगल रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज (राम जन्मभूमी मंदिर प्रकरण) विरुद्ध

महांत सुरेश दास आणि इतर¹³ प्रकरणात या भारतीय राज्यघटनेच्या

12. बांगलादेश आणि नेपाळच्या राज्यघटनेत भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 सारख्या तरतुदी आहेत, ज्या सूचित करतात की त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 पासून प्रेरणा घेतली आहे.

कलम 142 (1) चा अर्थ लावत, या न्यायालयाच्या घटनापीठाने अधिकारांची रूपरेषा सारांशित केली आहे:

1023... 'संपूर्ण न्याय करण्यासाठी आवश्यक आहे' हा वाक्यांश व्यापक व्याप्तीचा आहे आणि त्यात समानतेची शक्ती समाविष्ट आहे जी जेव्हा कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी न्याय्य परिणाम देण्यासाठी अपुरी असते तेव्हा वापरली जाते. न्यायाच्या मागण्यांसाठी केवळ सकारात्मक कायद्याकडेच नव्हे तर त्याच्या मौनातही बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे. न्यायालयासमोरच्या खटल्याच्या विशिष्ट बाबींवर सामान्यतः शब्दबद्ध कायदे लागू करण्यावर कायदेशीर उपक्रम आधारित असतो. मानवी इतिहास आणि क्रियाकलापांच्या गुंतागुंतीमुळे अपरिहार्यपणे या प्रकरणात धर्म, इतिहास आणि कायदा यांचा समावेश असलेल्या अद्वितीय स्पर्धना तोंड द्यावे लागते-ज्याचा सामना करण्यासाठी कायदा त्याच्या सामान्य स्वरूपाने अपुरा आहे. सकारात्मक कायदा स्पष्ट असला तरीही, कलम 142 अंतर्गत अधिकारांची जाणीवपूर्वक व्याप्ती न्यायालयाला न्यायाला सुसंगत असा आदेश पारित करण्याचा अधिकार देते. न्याय हा पाया आहे जो कोणत्याही कायदेशीर उपक्रमाचा उद्देश समोर आणतो आणि ज्यावर कायद्याच्या सत्तेची अधिवैधता अवलंबून असते. राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत न्याय्य अधिकार सामान्य आणि विशिष्ट यांच्यातील आंतरछेद समोर आणतो. न्यायालये अशा परिस्थितीत सापडू शकतात जिथे कायद्याच्या मौनाला अर्थ देणे आवश्यक ठरते किंवा कायद्याचा मानवीय आणि दयाळू चेहरा टिकवून ठेवण्यासाठी त्याच्या खडबडीत कठोर कडाना सौम्य करणे आवश्यक असते.

'भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत न्याय्य अधिकारामुळे सामान्य आणि विशिष्ट कायद्यांमधील परस्परसंबंध समोर येतो', असे वरील उद्धरणातील शब्द, प्राध्यापक सी. के. एलन¹⁴ यांनी दोन तत्त्व स्वरूपात केलेल्या समतेच्या वर्गीकरणाचा संदर्भ म्हणून वाचले पाहिजेत. (1) कायद्याच्याच वास्तविक वैमनस्याविना, ज्याला सर्वसाधारणपणे समता म्हणतात, सर्वसाधारणपणे कायद्याचा उदारमतवादी आणि मानवी अर्थ लावणे, जे शक्य आहे, आणि

(2) अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये कायद्याचा उदार आणि मानवी बदल, जो सामान्य नियमाच्या कक्षेत येत नाही-ज्याला विशिष्ट समता म्हणतात. ¹⁵ भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) मधील 'कारण किंवा द्रव्य' हे शब्द, जे विशिष्ट आहेत आणि या न्यायालयाला त्या 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्याचे अधिकार देते, जे विशिष्ट समन्यायाशी¹⁶ संबंधित आहेत. हेच कारण आहे की असे म्हटले गेले आहे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) ने 'समन्याय कायद्याचे अनुसरण करते' या म्हणीचे रूपांतर केले आहे, कारण भारतीय राज्यघटनेतील हे कलम या न्यायालयाला कायद्यापेक्षा समन्यायाला प्राधान्य देण्याचा कायदेशीर अधिकार देते . भारतीय राज्यघटनेतील सर्व अधिकारांप्रमाणेच हा अधिकारही समाविष्ट आणि नियंत्रित केला गेला पाहिजे, कारण असे म्हटले गेले आहे की समन्याया वर आधारित दिलासा हा मूलभूत सामान्य आणि सार्वजनिक धोरणाच्या विशिष्ट मुद्द्यांवर आधारित कायद्याच्या ठोस आदेश काय आहे याकडे दुर्लक्ष करून द्यावा . या मर्यादेच्या अधीन राहून, हे न्यायालय, दिलासा देताना, प्रकरणातील विशिष्ट तथ्ये आणि परिस्थिती लक्षात घेऊन, पक्षांना कायद्याचा वापर शिथिल करण्याच्या किंवा पक्षांना कायद्याच्या कठोरतेपासून पूर्णपणे सूट देण्याच्या मर्यादेपर्यंत जाऊ शकते. **आय. सी. गोलक नाथ आणि इतर विरुद्ध पंजाब राज्य आणि अन्य**,¹⁷ के. सुब्बा राव, सी. जे. यांनी संभाव्य अधिस्वीकृतीच्या सिद्धांताचा अवलंब

14 पहा- सी के अॅलन ' लॉ इन द मेकिंग (कॅलॅरेडोन प्रेस, ऑक्सफर्ड , 1927)

15 पहा - निनाद लौड, रॅशनॅलिसिंग "कंज्जिट जस्टीस " अंडर आर्टिकल 142, (2021) SSC J- 30

16) हे न्यायालय विधीचे विवेचन करते आणि विशिष्ट प्रकरणात अधिनिर्णय करते, अनेक प्रकरणात हे न्यायालय समन्यायता सामान्यपणे आणि विशिष्ट समन्यायता दोन्ही लागू करते. तसेच कारण आणि प्रकरण यातील भेद पाहता.

(17 पहा-राज्य (द्वारा केंद्रीय अन्वेषण विभाग) विरुद्ध कल्याण सिंग (उत्तर प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री) आणि इतर, (2017) 7 एस. सी. सी. 444. 18 ए. आय. आर 1967 एस. सी. 1643

करताना असे म्हटले आहे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेले

अधिकार व्यापक आणि लवचिक आहेत आणि ते या न्यायालयाला न्यायाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता

करण्यासाठी कायदेशीर सिद्धांत तयार करण्यास सक्षम करतात आणि त्यावर केवळ कारण, संयम आणि अन्याय ही मर्यादा आहे. निर्बंध आणि सन्मान हे न्यायालय कायद्याचा अर्थ लावते आणि विशिष्ट प्रकरणांचा न्यायनिवाडा करते, त्यामुळे अनेक प्रकरणांमध्ये ते सर्वसाधारण आणि विशिष्ट समता या दोन्हींचा वापर करते आणि लागू करते. हेही पहा-'कारण' आणि 'पदार्थ' यातील फरक. हे कायद्याच्या राजवटीचे पैलू आहेत आणि जेव्हा विधिमंडळ, कार्यकारी आणि न्यायपालिकेची भूमिका आणि कार्ये वेगळे करण्याचा प्रश्न येतो, तेव्हा या न्यायालयाद्वारे 'संपूर्ण न्याय' करण्याच्या अधिकाराचा वापर, 'कारण किंवा बाबींसाठी' असल्याने, त्यात हस्तक्षेप करत नाही आणि विधिमंडळाच्या अधिकारावर आणि कायदे करण्याच्या कार्यावर अतिक्रमण करत नाही. स्पष्टपणे, जेव्हा हे न्यायालय भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142(1) द्वारे 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' देण्यासाठी प्रदान केलेल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करते, तेव्हा ते भारतीय राज्यघटनेच्या चारी सीमांच्या अधीन राहून काम करते. भारतीय राज्यघटनेने देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयाला विशेषतः दिलेला अधिकार एका उद्देशाने आहे आणि तो 'कारण किंवा प्रकरण' मधील निर्णयाचा अविभाज्य भाग मानला पाहिजे. 'संपूर्ण न्याय' करणे हा भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) चा सर्वोच्च विचार आणि मार्गदर्शक भाव आहे.

10. युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन अँड अदर्स वि. युनियन ऑफ इंडिया अँड अदर्स ¹⁹ या प्रकरणात, 'कारण' म्हणजे कोणतीही कारवाई किंवा फौजदारी कारवाई आणि 'प्रकरण'

19 (1991) 4 एस. सी. सी. 584.

म्हणजे न्यायालयातील कोणतीही कार्यवाही आणि 'कारण' मध्ये नाही, असे निरीक्षण करण्यासाठी 'कारण किंवा प्रकरण' या अभिव्यक्तीवर या न्यायालयाने विशिष्ट भर दिला. 'कारण किंवा विषय' हे शब्द जेव्हा एकत्र वापरले जातात, तेव्हा दिवाणी किंवा फौजदारी, मध्यस्थी किंवा अंतिम, निर्णयाच्या आधी किंवा नंतर, न्यायालयातील जवळजवळ प्रत्येक प्रकारच्या कार्यवाहीचा समावेश होतो. असे मत व्यक्त केल्यानंतर, या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले:

83. राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाच्या अधिकारांच्या व्याप्तीशी संबंधित युक्तिवादांमधील काही गैरसमज दूर करणे आवश्यक आहे. हे मुद्दे गंभीर सार्वजनिक महत्त्वाचे आहेत. कोणत्याही सामान्य कायद्यातील तरतूद, ती ज्या सार्वजनिक धोरणावर आधारित आहे, त्याचे महत्त्व विचारात न घेता, ती कलम 142 (1) अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारांवर मर्यादा घालण्यासाठी काम करते, हे प्रमेय चुकीचे आणि दोषपूर्ण आहे. गर्ग आणि अंतुले या दोन्ही प्रकरणांमध्ये घटनात्मक तरतुदी आणि घटनात्मक अधिकारांच्या उल्लंघनाचा मुद्दा होता. वैधानिक तरतुदींशी विसंगतीच्या परिणामाबाबतची निरीक्षणे त्या प्रकरणांमध्ये खरोखरच अनावश्यक होती कारण अंतिम विश्लेषणातील निर्णयांमुळे घटनात्मक अधिकारांचे उल्लंघन झाले. फौजदारी कारवाई रद्द करण्याच्या संदर्भात कलम 142 अंतर्गत न्यायालयाचे अधिकार कलम 320 किंवा 321 किंवा 482 सी. आर. पी. सी. किंवा त्या सर्वांच्या एकत्रितपणे संपलेले नाहीत, या श्री नरीमन यांच्या मताशी आम्ही सहमत आहोत. कलम 142 अंतर्गत अधिकार पूर्णपणे वेगळ्या स्तरावर आणि वेगळ्या गुणवत्तेचे आहेत. सामान्य कायद्यांमध्ये असलेले प्रतिबंध किंवा मर्यादा किंवा तरतुदी, प्रत्यक्षात, कलम 142 अंतर्गत घटनात्मक अधिकारांवर प्रतिबंध किंवा मर्यादा म्हणून काम करू शकत नाहीत. कायद्यांमधील अशा प्रतिबंध किंवा मर्यादा एखाद्या विशिष्ट कायद्याच्या योजनेला मूर्त रूप देऊ शकतात आणि प्रतिबिंबित करू शकतात, ज्या प्राधिकरण किंवा न्यायालयाचे स्वरूप आणि दर्जा लक्षात घेऊन अधिकार प्रदान करण्याचा विचार केला जातो-काही योग्य मार्गाने मर्यादित-. मर्यादा सार्वजनिक धोरणाच्या कोणत्याही मूलभूत विचारांवर प्रतिबिंबित किंवा आधारित असू शकत नाहीत. श्री सोराबजी, विद्वान महाधिवक्ता, यांनी गर्ग प्रकरणाचा संदर्भ देताना सांगितले की, "मूळ कायद्याच्या स्पष्ट वैधानिक तरतुदींशी विसंगती" मुळे उद्भवलेल्या कलम 142 अंतर्गत अधिकारांवरील मर्यादेचा अर्थ खरोखरच कोणत्याही ठोस वैधानिक

कायद्यात काही स्पष्ट निषेध म्हणून समजून घेतला पाहिजे. त्यांनी सुचवले की जर 'तरतूद' च्या जागी 'निषेध' ही अभिव्यक्ती वाचली गेली तर कदाचित ती योग्य कल्पना व्यक्त करेल. परंतु आम्हाला असे वाटते की अशी बंदी सार्वजनिक धोरणाच्या काही मूलभूत आणि सामान्य समस्यांवर आधारित असल्याचे दर्शविले पाहिजे आणि केवळ विशिष्ट वैधानिक योजना किंवा आकृतिबंध आनुषंगिक नाही. कलम 142 अंतर्गत असलेले अधिकार अशा स्पष्ट वैधानिक प्रतिबंधांच्या अधीन आहेत असे म्हणणे पुन्हा पूर्णपणे चुकीचे ठरेल. यामुळे वैधानिक तरतुदी घटनात्मक तरतुदीला मागे टाकतात ही कल्पना व्यक्त होईल. कदाचित, ही कल्पना व्यक्त करण्याचा हा योग्य मार्ग आहे की, कलम 142 अंतर्गत अधिकारांचा वापर करताना आणि एखाद्या कारणाचा किंवा प्रकरणाचा 'संपूर्ण न्याय' मिळण्याच्या गरजांचे मूल्यांकन करताना, सर्वोच्च न्यायालय सार्वजनिक धोरणाच्या काही मूलभूत तत्वांवर आधारित कोणत्याही ठोस वैधानिक तरतुदींमधील स्पष्ट निर्बंधांची दखल घेईल आणि त्यानुसार आपल्या अधिकाराचा आणि विवेकबुद्धीचा वापर नियंत्रित करेल. हा प्रस्ताव कलम 142 अंतर्गत न्यायालयाच्या अधिकारांशी संबंधित नाही, तर केवळ एखाद्या कारणाचा किंवा प्रकरणाचा 'संपूर्ण न्याय' काय आहे किंवा काय नाही आणि अधिकारांच्या वापराच्या योग्यतेचे अंतिम विश्लेषण करण्याशी संबंधित आहे. अधिकारक्षेत्राचा अभाव किंवा शून्यतेचा प्रश्न उद्भवू शकत नाही.

11. हा निर्णय- मूलाधार [ratio] या न्यायालयाच्या आधीच्या निर्णयांच्या²⁰ विरोधात आहे का, ज्यामध्ये **प्रेमचंद गर्ग आणि इतार विरुद्ध उत्पादन शुल्क आयुक्त, यू. पी. आणि इतर**²¹ यांचा समावेश आहे, ज्यात घटनापीठातील पाच न्यायाधीशांनी असे म्हटले होते की भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या अधिकाराचा वापर कोणत्याही घटनात्मक तरतुदींशी

20 ए. आर. अंतुले विरुद्ध आर. एस. नायक आणि इतरांमध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे गुणोत्तरांचा संघर्ष नव्हता. दिल्ली न्यायिक सेवा संघटना, तीस हजारी न्यायालय, दिल्ली विरुद्ध गुजरात राज्य आणि इतर, (1991) 4 एस. सी. सी. 406; आणि मोहम्मद अनीस वि. युनियन ऑफ इंडिया अँड अदर्स, 1994 सप्ल. (1) एस. सी. सी. 145. मोहम्मद अनीस प्रकरणात, हे न्यायालय, सार्वजनिक धोरणाचा पैलू स्पष्ट करताना आणि त्याचा उलगाडा करताना आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार मर्यादित करण्यासाठी ते केव्हा काम करेल, असे निरीक्षण नोंदवते की भारतीय संविधानाने या न्यायालयाला दिलेल्या अधिकाराचे स्वरूप पाहता, जो वेगळ्या दर्जाचा आणि पातळीचा आहे, सामान्य कायद्यांमध्ये असलेल्या तरतुदींवर प्रतिबंध किंवा मर्यादा, भारतीय संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत घटनात्मक अधिकारावर प्रतिबंध किंवा मर्यादा म्हणून कार्य करू शकत नाहीत. या निर्णयात असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की केवळ मोठ्या खंडपीठाचा संदर्भ या न्यायालयाला दिलेल्या प्रकरणात भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यास प्रतिबंधित करत नाही.

21. AIR 1963 SC. 996.

अगदी कमी विसंगत असलेल्या स्पष्ट वैधानिक तरतुदीशी किंवा मूळ कायद्याशी स्पष्टपणे विसंगत असा आदेश देण्यासाठी केला जाऊ शकत नाही, या न्यायालयाच्या आणखी पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने **सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशन विरुद्ध भारत संघराज्य आणि अन्य** ²² मध्ये, हे निरीक्षण करण्यासाठी की युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन (उपरोक्त) आणि इतर हे सांगणे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राच्या वापराच्या मार्गात, त्या कायद्यातून उद्भवलेल्या प्रलंबित 'कारण किंवा प्रकरण' मधील पक्षांमध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्यासाठी प्रतिबंध किंवा मर्यादा येऊ शकत नाहीत, एक गोष्ट आहे परंतु हे सांगणे अगदी वेगळे आहे की, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना, हे न्यायालय या विषयाशी संबंधित कायद्याच्या मूलभूत तरतुदींकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करू शकते आणि एखाद्या समस्येशी संबंधित आदेश पारित करू शकते ज्याचा निपटारा केवळ कायद्यात विहित केलेल्या यंत्रणेद्वारे केला जाऊ शकतो. ही निरीक्षणे अँडव्होकेट्स कायदा, 1961 अंतर्गत राज्य बार कौन्सिलना प्रदान केलेल्या अधिकारांच्या संदर्भात होती, ज्यात, प्रथमतः, वकील त्याच्या आक्षेपार्ह वर्तनाचे गांभीर्य आणि स्वरूप यावर अवलंबून व्यावसायिक गैरवर्तनासाठी दोषी आहे की नाही हे ठरवण्याचा अधिकार आहे. या न्यायालयाने सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशनमध्ये (वर नमूद केलेले) अधोरेखित केले आहे की अवमान प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र आणि अँडव्होकेट्स कायदा, 1961 अंतर्गत

राज्य बार कौन्सिलचे अधिकारक्षेत्र वेगळे आणि वेगळे आहे आणि स्वतंत्र आणि वेगळ्या कार्यपद्धतींचे पालन करून ते वापरण्यायोग्य आहेत. न्यायालयाचा अवमान केल्याबद्दल शिक्षा करण्याचा अधिकार केवळ न्यायालयांमध्ये निहित आहे, तर व्यावसायिक गैरवर्तणुकीसाठी वकिलाला शिक्षा करण्याचा अधिकार मध्ये निहित आहे.²³ संबंधित राज्य विधीज्ञ परिषद आणि भारतीय विधीज्ञ परिषद या संदर्भात, आम्ही सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशनचे (उपरोक्त) खालील परिच्छेद उद्धृत करू इच्छितो:

47. राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत या न्यायालयाचे पूर्ण अधिकार न्यायालयात अंतर्भूत आहेत आणि त्या कायद्यांद्वारे मर्यादित नसले तरी विविध कायद्यांद्वारे न्यायालयाला विशेषतः प्रदान केलेल्या अधिकारांना ते पूरक आहेत. पक्षांमध्ये संपूर्ण न्याय करण्याच्या दृष्टीने हे अधिकार कायद्यांपासून स्वतंत्रपणे देखील अस्तित्वात आहेत. या शक्ती अतिशय विस्तृत व्याप्तीच्या आहेत आणि पूरक शक्तींच्या स्वरूपाच्या आहेत. हा अधिकार कायद्यांव्यतिरिक्त अधिकारक्षेत्राचा स्वतंत्र आणि स्वतंत्र आधार म्हणून अस्तित्वात आहे. हे पायावर उभे आहे आणि खटल्यांच्या प्रसंभाविक प्रक्रिया अन्याय रोखण्यासाठी आणि पक्षांमध्ये संपूर्ण न्याय करण्यासाठी, त्याच्या वापराचा आधार वेगळ्या आणि कदाचित त्याहूनही व्यापक पायावर ठेवला जाऊ शकतो. अशा प्रकारे, हे पूर्ण अधिकारक्षेत्र हा सत्तेचा अवशिष्ट स्रोत आहे, ज्यावर हे न्यायालय जेव्हा न्याय्य आणि न्याय्य असेल तेव्हा आणि विशेषतः कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी, कायदानुसार न्याय देताना पक्षांमध्ये संपूर्ण न्याय करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार भर घालू शकते. यात काही शंका नाही की तो इतर सर्व अधिकारांचा अपरिहार्य संलग्न आहे आणि अधिकारक्षेत्राच्या निर्बंधांपासून मुक्त आहे आणि "न्यायाच्या प्रवाहात अडथळा किंवा अडथळा" टाळण्यासाठी न्यायालयाच्या हातात एक मौल्यवान शस्त्र म्हणून काम करतो. तथापि, हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की कलम 142 द्वारे न्यायालयाला प्रदान केलेले अधिकार निवारक स्वरूपाचे असल्याने, न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या कारणाकडे लक्ष देताना फिर्यादीच्या मूलभूत अधिकारांकडे दुर्लक्ष करण्यास न्यायालयाला अधिकृत करणारे अधिकार म्हणून याचा अर्थ लावला जाऊ शकत नाही. या अधिकाराचा वापर खटल्याला लागू असलेल्या मूळ कायद्याची जागा घेण्यासाठी किंवा न्यायालयाच्या विचाराधीन कारणासाठी केला

23. There is also distinction between existence of power and proper exercise of power in given case, which aspect we have subsequently examined in para.20

जाऊ शकत नाही. एखाद्या विषयाशी संबंधित असलेल्या स्पष्ट वैधानिक तरतुदींकडे दुर्लक्ष करून आणि त्याद्वारे अप्रत्यक्षपणे असे काहीतरी साध्य करण्यासाठी, जे प्रत्यक्षपणे साध्य केले जाऊ शकत नाही, जरी त्याच्या विस्ताराची रुंदी असली तरी, जिथे पूर्वी अस्तित्वात नव्हते अशी नवीन इमारत बांधण्यासाठी कलम 142 चा वापर केला जाऊ शकत नाही. अवमान करणाऱ्या वकिलाला, त्याचा वकिलीचा परवाना निलंबित करून न्यायालयाचा अवमान प्रकरण हाताळताना शिक्षा करणे, अन्यथा केवळ बार कौन्सिल ऑफ इंडियाला वैधानिकदृष्ट्या उपलब्ध असलेला अधिकार, अवमानकर्ता देखील वकील आहे या आधारावर, म्हणून, कलम 142 अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करण्यास परवानगी नाही. पक्षांदरम्यान संपूर्ण न्याय करण्यासाठी, कलम 142 च्या निर्मितीची कार्यात्मक माहिती अनुच्छेदात हितकारक हेतूंद्वारे दिली गेली पाहिजे. अन्यथा होऊ शकत नाही. न्यायालयाचा अवमान करणाऱ्याच्या प्रकरणात आधीच लक्षात आले आहे की, अवमानकर्ता आणि न्यायालय हेच वादी पक्षकार होऊ शकत नाहीत.

48. कलम 142 अंतर्गत आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करताना सर्वोच्च न्यायालयाला "पक्षांदरम्यान त्याच्यापुढे प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही कारणासाठी किंवा प्रकरणासाठी" संपूर्ण न्याय देण्यासाठी आवश्यक असा आदेश देण्याचा अधिकार आहे. सत्तेच्या स्वरूपामुळेच न्यायालयाने त्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी स्वतःसाठी मर्यादा निश्चित केल्या पाहिजेत आणि सामान्यतः एखाद्या विषयाला नियंत्रित करणाऱ्या वैधानिक तरतुदींकडे ते दुर्लक्ष करू शकत नाही, कदाचित खटला चालवणाऱ्या पक्षांच्या परस्परविरोधी दाव्यांमधील समभाग समतोल साधण्याखेरीज, एखाद्या प्रकरणातील किंवा प्रकरणातील अडचणी दूर करणे. खरे तर हे न्यायालय केवळ वाद मिटवण्याच्या मर्यादित अधिकारक्षेत्राचे न्यायालय नाही. हे न्यायालय नेहमीच कायदा-निर्माता राहिले आहे आणि त्याची भूमिका केवळ वाद-निवाऱ्याच्या पलीकडे जाते हे सर्वमान्य आणि प्रस्थापित आहे. हे 'संदिग्ध क्षेत्रांतील समस्येचे निराकरण करणारे' आहे, परंतु दिलेल्या खटल्याच्या विषयाशी संबंधित मूलभूत वैधानिक तरतुदींकडे हे न्यायालय कलम 142 अंतर्गत आदेश देताना पूर्णपणे दुर्लक्ष करू शकत नाही. खरे तर, हे घटनात्मक अधिकार कोणत्याही प्रकारे कोणत्याही वैधानिक तरतुदींद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकत नाहीत, परंतु त्याच वेळी जेव्हा त्यांचा वापर स्पष्टपणे संबंधित असलेल्या कायद्यात स्पष्टपणे दिलेल्या तरतुदींशी थेट संघर्षात येऊ शकतो तेव्हा या अधिकारांचा वापर केला जाऊ शकत नाही.

12. या टप्प्यावर, युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन (वर नमूद केल्याप्रमाणे), भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाने वापरण्यायोग्य घटनात्मक अधिकार आणि सी. पी. सी. च्या कलम 151 द्वारे मान्यताप्राप्त दिवाणी न्यायालयाचे अंगभूत शक्ती

आणि कलम 482 Cr.P.C अंतर्गत उच्च न्यायालयाचे अंगभूत शक्ती, ज्यामध्ये तरतुदी दिवाणी प्रकरणांमध्ये 61 दिवाणी न्यायालयांच्या पृष्ठ 16 ला आणि फौजदारी प्रकरणांमध्ये उच्च न्यायालयाला 'न्यायाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी' किंवा न्यायालयीन प्रक्रियेचा गैरवापर रोखण्यासाठी आवश्यक असे आदेश पारित करण्याचे अधिकार देतात, त्यांच्यामध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. जरी न्यायालयांना सी. पी. सी. आणि आय. डी. 1 मध्ये प्रदान केलेल्या कायद्याच्या विशिष्ट पैलूवरील प्रक्रियेच्या विरोधात काम करण्याचा अधिकार नसला, तरी 'न्यायाची उद्दिष्टे' ही अभिव्यक्ती कायद्याच्या चारही कोपऱ्यातील जनतेच्या सर्वोत्तम हिताचा संदर्भ देते. जेथे सी. पी. सी. आणि सी.आर.पी.सी. शांत असतील, तेथे दिवाणी न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय ²⁴, अनुक्रमे, जनतेच्या हितासाठी आदेश पारित करू शकतात, या साध्या कारणासाठी की कोणताही कायदा भविष्यातील खटल्यांमध्ये उद्भवू शकणाऱ्या सर्व संभाव्य परिस्थितींचा विचार करण्यास सक्षम नाही आणि परिणामी त्यांच्यासाठी एक प्रसंभाविक प्रक्रिया प्रदान करते. अशा प्रकारे, 'न्यायाच्या उद्देशांसाठी' किंवा न्यायालयाच्या प्रक्रियेचा²⁵ गैरवापर रोखण्यासाठी आवश्यक असा

24. पहा-जेट प्लाय वुड (पी.) लिमिटेड आणि आणखी एक वि. मधुर नौलखा आणि इतर, (2006) 3 एस. सी. सी. 699; आणि भगत सिंग बुग्गा विरुद्ध दिवाण जगबीर साहनी, 1941 एस. सी. सी. ऑनलाइन कॅल 247. कलम 482 Cr.P.C साठी पहा-पॉप्युलर मुथैया वि. पोलिस निरीक्षकाद्वारे प्रतिनिधित्व केलेले राज्य, (2006) 7 एससीसी 296; आणि दिनेश दत्त जोशी विरुद्ध राजस्थान राज्य आणि दुसरे, (2001) 8 एस. सी. सी. 570.

25. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाने दिलेल्या अधिकाराच्या वापरासाठी कायदेविषयक हे विधान तितकेच खरे आहे, जरी अधिक खरे नसले तरी. 26 भीम सिंग विरुद्ध कान सिंग, 2003 मधील विविध उच्च न्यायालयांचे यापूर्वीचे निकाल एस. सी. सी. ऑनलाईन राज 3

आदेश देण्यासाठी अनुक्रमे दिवाणी न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या अंगभूत शक्तीला मर्यादित करणे किंवा अन्यथा प्रभावित करणे, असे सी. पी. सी. आणि सी.आर.पी.सी चे वाचन केले जाऊ नये. ²⁶ भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) द्वारे कलम 151 सी. पी. सी. साठी 24 रोजी प्रदान केलेले घटनात्मक अधिकार. हे न्यायालय सी. पी. सी. अंतर्गत दिवाणी न्यायालय आणि Cr.P.C अंतर्गत उच्च न्यायालयाकडे असलेल्या अंगभूत शक्तीची अभ्यावृत्ति नाही.

13. या न्यायालयाची उपरोक्त पार्श्वभूमी आणि निर्णय लक्षात घेता, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाला दिलेला पूर्ण आणि कर्तव्यनिष्ठ अधिकार, वरवर पाहता अबाधित, संयमाने नियंत्रित किंवा बद्ध आहे, ज्याचा वापर सामान्य आणि विशिष्ट सार्वजनिक धोरणाच्या मूलभूत विचारांच्या आधारे केला गेला पाहिजे. सार्वजनिक धोरणाच्या मूलभूत सामान्य अटी मूलभूत हक्क, धर्मनिरपेक्षता, संघराज्य आणि भारतीय राज्यघटनेच्या इतर मूलभूत वैशिष्ट्यांचा संदर्भ देतात. विशिष्ट सार्वजनिक धोरण हे एखाद्या विशिष्ट वैधानिक योजना अटी आणि आवश्यकता नव्हे, तर कोणत्याही मूलभूत कायद्यातील काही स्पष्ट अग्रगण्य प्रतिबंध म्हणून समजले पाहिजे. हे कायद्याच्या मुळाशी असलेल्या मूलभूत आणि गैर-आक्षेपार्ह तत्त्वांचे उल्लंघन करू नये. अगदी कठोर अर्थाने

26. नागेन कुंडू वि. सम्राट, 1934 एस. सी. सी. ऑनलाईन कॅल 12; आणि छैल दास वि. हरियाणा राज्य, 1974 एस. सी. सी. ऑनलाईन पी. अँड एच. 246, Cr.P.C. शी संबंधित, असे मानते की. उच्च न्यायालयाला कलम 482 Cr.P.C अंतर्गत प्रदान केलेल्या विशिष्ट अधिकाराला न जुमानता, महानगर दंडाधिकाऱ्यांच्या न्यायालयासह प्रत्येक फौजदारी न्यायालयाला हा अधिकार आहे.

मत व्यक्त केले आहे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाच्या देखील ²⁷, त्यावर कधीही शंका घेतली गेली नाही किंवा काही न्यायशास्त्रज्ञांनी असे अधिकारांवरील निर्णय तीन टप्प्यात विभागले जाऊ शकतात. 1980 च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंतचा पहिला टप्पा प्रेमचंद गर्ग (वरील) आणि ए. आर. सिंग यांच्या निकालांमध्ये प्रतिबिंबित होतो. अंतुले (उपरोक्त), ज्यात इतर गोष्टींबरोबरच असे म्हटले गेले आहे की निर्देश विशिष्ट वैधानिक तरतुदीचे उल्लंघन करणारे आणि उल्लंघन करणारे नसावेत आणि ते कार्यपद्धतीच्या नियमांपासून विचलनासाठी मर्यादित आहेत. पुढे, निर्देशाने व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकार उल्लंघन करू नये, ज्या प्रस्तावावर कधीही शंका घेतली गेली नाही आणि तो दुसऱ्या आणि तिसऱ्या टप्प्यात योग्य आहे. दुसऱ्या टप्प्याचा पाया आय. सी. गोलकनाथ (उपरोक्त) मधील या न्यायालयाच्या 11 न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने दिलेल्या निकालाच्या गुणोत्तरानुसार आहे, जो संभाव्य अधिस्थगन सिद्धांताशी संबंधित आहे, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की कलम 32, 141 आणि 142 इतके विस्तृत आणि लवचिक आहेत की ते या न्यायालयाला न्यायाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी कायदेशीर सिद्धांत तयार करण्यास सक्षम करतील, त्यावर केवळ कारण, संयम आणि अन्याय ही मर्यादा आहे. दिल्ली ज्युडिशियल सर्व्हिस असोसिएशन (उपरोक्त) मध्ये, हे न्यायालय असे

27. [पहा-रजत प्रधान, द आयरनिंग आउट द क्रीजेस: संविधानाच्या कलम 142 (1) चा वापर करण्याच्या रूपरेषेची पुन्हा तपासणी, (2011) 6 एन. एस. एल. आर. 1; निनाद लॉड, कलम 142, (2021) 1 एस. सी. सी. जे.-30 अंतर्गत 'संपूर्ण न्याय' तर्कसंगत करणे; आणि विरेंद्र कुमार, टिप्पण्या आणि टिप्पण्या: संविधानाच्या कलम 142 अंतर्गत न्यायिक कायदे: संसदेद्वारे योग्य कायद्यासाठी एक व्यावहारिक सूचना, 54 जे. आय. एल. आय. (2012) 364]. आम्ही पाहिल्यानुसार, युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशनमध्ये (वर नमूद केलेले) स्पष्ट केलेले न्याय मूलाधार चांगले आहे आणि लागू होते.

निरीक्षण नोंदवते की सामान्य कायद्यांमध्ये समाविष्ट असलेली कोणतीही बंदी किंवा निर्बंध कोणत्याही 'कारण' किंवा 'प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्यासाठी कोणताही आदेश किंवा निर्देश जारी करण्याच्या या न्यायालयाच्या घटनात्मक अधिकारावर मर्यादा म्हणून काम करू शकत नाहीत. शेवटी, मध्यम दृष्टिकोनाचा उगम युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन (उपरोक्त) मध्ये आहे, ज्याचे असे मत आहे की हे न्यायालय, कलम 142 अंतर्गत अधिकारांचा वापर करताना आणि 'कारण' किंवा 'प्रकरण' च्या 'संपूर्ण न्यायाच्या' गरजांचे मूल्यांकन करताना, सार्वजनिक धोरणाच्या काही मूलभूत तत्वांवर आधारित कोणत्याही ठोस वैधानिक तरतुदींमधील स्पष्ट निर्बंधांची नोंद घेईल आणि त्यानुसार त्याचे अधिकार आणि विवेकबुद्धीचा वापर नियंत्रित करेल. सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशनचा (वर नमूद केलेला) निर्णय सावधपणे लागू होतो आणि वर वादविवाद केला गेला की, जर पक्षांमध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्यासाठी उक्त प्रक्रियेपासून वेगळे होणे आवश्यक आहे असे समाधान झाले तर, या न्यायालयाला भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत प्रक्रियेच्या संबंधित तरतुदींना बांधील न राहता 'संपूर्ण न्याय' करण्याचा अधिकार आहे.²⁸

न्यायशास्त्राच्या दृष्टीने प्रक्रियात्मक आणि मूळ कायद्यातील फरक वादग्रस्त आहे, जरी सध्याच्या निर्णयात सखोलपणे तपासणे आवश्यक नसले तरी²⁹, जसे की युनियन कार्बाइड कॉर्पोरेशन (वर नमूद केलेले) आणि सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशन (वर नमूद केलेले) मध्ये या न्यायालयाने नमूद केलेल्या आदेशानुसार, भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1)

28 पहा-प्रेमचंद गर्ग (वरील), परिच्छेद 13.

29 तथापि, परिच्छेद 16 ते 22 आणि परिच्छेद 30 मध्ये या पैलूचे काही प्रमाणात परीक्षण केले गेले आहे.

अंतर्गत 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्याच्या अधिकाराचा वापर केवळ तेव्हा प्रतिबंधित आहे जेव्हा सामान्य किंवा विशिष्ट सार्वजनिक धोरणाच्या मूलभूत विचारांवर आधारित मूळ कायद्याच्या वैधानिक तरतुदींनी स्पष्टपणे आणि स्पष्टपणे प्रतिबंधित केलेला आदेश पारित करणे हा वापर आहे. सर्वोच्च न्यायालय बार असोसिएशनने (वर नमूद केल्याप्रमाणे) स्पष्ट केल्याप्रमाणे, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर हा रोगनिवारक स्वरूपाचा असल्याने, हे न्यायालय सामान्यतः संतुलित दृष्टीकोन स्वीकारणार नाही, असे मानण्यासाठी की कलम 142 हे रोगनिवारक स्वरूपाचे आहे आणि घटनात्मक अधिकार कोणत्याही वैधानिक तरतुदीद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकत नाहीत, परंतु या अधिकाराचा वापर वैधानिक तरतुदींकडे दुर्लक्ष करून किंवा कायद्यात स्पष्टपणे प्रदान केलेल्या गोष्टींशी थेट संघर्षात केला जाऊ नये. त्याच वेळी, ते असे निरीक्षण नोंदवते की हे न्यायालय सामान्यतः या विषयाला नियंत्रित करणारी वैधानिक तरतूद रद्द करणार नाही, कदाचित पक्षांच्या परस्परविरोधी दाव्यांमधील समभाग संतुलित करण्यासाठी त्याच्या समोरील 'कारण किंवा प्रकरण' मधील 'त्रुटी दूर करण्यासाठी' या विषयाला नियंत्रित करणाऱ्या वैधानिक तरतुदींकडे दुर्लक्ष करणे किंवा त्याकडे दुर्लक्ष करणे, हे आदेश, खटला दाखल करणाऱ्या पक्षांच्या परस्परविरोधी दाव्यांमधील समभागांचे संतुलन साधण्याखेरीज, त्यापुढे असलेल्या 'कारण किंवा बाबी' मधील त्रुटी दूर करणे. या अर्थाने, हे न्यायालय जेव्हा एखाद्या 'कारण किंवा प्रकरण' मधील वादाचा निर्णय घेते आणि त्यावर तोडगा काढते तेव्हा ते मर्यादित अधिकारक्षेत्राचे व्यासपीठ नसते. हे न्यायालय पूर्वी अस्तित्वात नसलेली नवीन इमारत उभारून किंवा स्पष्ट ठोस वैधानिक कायद्याच्या तरतुदींकडे दुर्लक्ष करून मूळ कायद्याची जागा घेऊ शकत नसले तरी, ते संदिग्ध क्षेत्रांमध्ये समस्या सोडवणारे आहे. जोपर्यंत सामान्य किंवा विशिष्ट सार्वजनिक धोरणाच्या मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन

न करता 'कारण किंवा बाब' साठी आवश्यक असलेला 'संपूर्ण न्याय' प्राप्त केला जातो, तोपर्यंत कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकार आणि विवेकबुद्धीचा वापर वैध आहे आणि भारतीय संविधानानुसार आहे. हेच कारण आहे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेले अधिकार अनिर्धारित आणि असंपादित आहेत, जेणेकरून दिलेल्या स्थितिविशेषानुसार सुस्थितीत बदल करण्यासाठी लवचिकता सुनिश्चित करता येईल. हा अधिकार केवळ या न्यायालयाला देण्यात आला आहे ही वस्तुस्थिती म्हणजे त्याचा योग्य संयम आणि सावधगिरीने वापर केला जाईल याचे आश्वासन आहे.³⁰

हिंदू विवाह कायदा, 1955 अंतर्गत हिंदू विवाह आणि घटस्फोट.

14. हिंदू विवाह हा पारंपरिकरित्या एक पवित्र संयोग मानला जातो; एक भक्तिपूर्ण नाते जे अनंतकाळापर्यंत टिकते. हिंदू विवाह कायदा. कलम 13 मध्ये नमूद केलेल्या कारणांवरून घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर करून हिंदू विवाह विसर्जित करण्यासाठी न्यायालयात जाण्याचा अधिकार 61 चे पान 20 प्रदान करते. हिंदू विवाह कायद्याच्या तरतुदींमध्ये कालांतराने लक्षणीय बदल झाले आहेत. क्रूरतेच्या प्रकरणांमध्ये घटस्फोटाची तरतूद करण्यासाठी विवाह कायदे (दुरुस्ती) कायदा, 1976³¹ द्वारे कलम 13 (1) (आय-ए) लागू करण्यात आले. परस्पर संमतीने घटस्फोट देण्यासाठी हिंदू विवाह कायद्याचे कलम 13-बी लागू करण्यात आले. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 9 मध्ये स्पष्टीकरण जोडण्यात आले होते, जे वैवाहिक हक्कांच्या पुनर्स्थापनेशी संबंधित आहे,

30 पहा-दिल्ली विकास प्राधिकरण विरुद्ध स्किपर कन्स्ट्रक्शन कंपनी (पी) लिमिटेड आणि दुसरा, (1996) 4 एस. सी. सी. 622

31. 1976 चा 68 कायदा विसर्जित करण्याची याचिका, डब्ल्यू. ई. एफ. 27.05.1976.

ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की जर समाजातून माघार घेण्यासाठी वाजवी निमित्त आहे का असा प्रश्न उद्भवला तर वाजवी निमित्त सिद्ध करण्याचा भार त्या व्यक्तीवर असेल ज्याने समाजातून माघार घेतली आहे. खाली नमूद केल्याप्रमाणे, या दुरुस्तीचा परिणाम, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 मधील उप-कलम (1) (अ) ची कठोरता अंशतः सौम्य करतो, ज्यामध्ये असे नमूद केले आहे की, दिलासा देण्यासाठी कोणताही आधार अस्तित्वात आहे की नाही हे तपासताना, याचिकाकर्ते कोणत्याही प्रकारे, अशा सवलतीच्या उद्देशाने त्याच्या स्वतःच्या चुकीचा किंवा अपंगत्वाचा गैरफायदा घेत नाहीत, असे न्यायालयाचे समाधान झाले पाहिजे.

15. हिंदू विवाह कायद्याचे कलम 13-ब खालीलप्रमाणे आहे:

"13-ब. परस्पर संमतीने घटस्फोट. - (1) या कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, विवाह कायदे (दुरुस्ती) कायदा, 1976 (1976 चा 68) च्या प्रारंभाच्या आधी किंवा नंतर, ते एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक काळापासून वेगळे राहत आहेत, ते एकत्र राहू शकले नाहीत आणि विवाह विसर्जित करावा यासाठी त्यांनी परस्पर सहमती दर्शवली आहे या आधारावर, अशा प्रकारचे विवाह पार पाडले गेले असले, तरी, 61 चा 21 वा पृष्ठ घटस्फोट आदेशाद्वारे दोन्ही पक्षांद्वारे जिल्हा न्यायालयात सादर केले जाऊ शकतात.

(2) उपकलम (1) मध्ये संदर्भित याचिका सादर केल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांपूर्वी आणि उक्त तारखेपासून अठरा महिन्यांनंतर न केलेल्या दोन्ही पक्षांच्या प्रस्तावावर, जर याचिकेदरम्यान याचिका मागे घेतली गेली नाही, तर न्यायालय, पक्षकारांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर आणि त्याला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर,

विवाह संपन्न झाला आहे आणि याचिकेतील उक्ति सत्य आहेत असे समाधान झाल्यावर, डिक्रीच्या तारखेपासून विवाह विसर्जित झाल्याचे घोषित करणारा घटस्फोट आदेश पारित करेल.

16. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब (1) मध्ये असे म्हटले आहे की खालील अटींच्या पूर्ततेवर पक्षकारांच्या संयुक्त याचिकेवर घटस्फोटाचा हुक्म दिला जाऊ शकतो: (अ) याचिका सादर करण्यापूर्वी पक्षकार एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक काळापासून वेगळे राहत आहेत; (ब) ते एकत्र राहू शकले नाहीत; आणि (क) विवाह विसर्जित करावा यासाठी त्यांनी परस्पर सहमती दर्शवली आहे. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये अशी तरतूद आहे की, पहिला प्रस्ताव मंजूर झाल्यानंतर, टी. पी. असल्यास, जोडप्याला/पक्षांना दुसरा प्रस्ताव घेऊन न्यायालयात जावे लागेल. सहा महिन्यांनंतर आणि पहिल्या प्रस्तावाच्या अठरा महिन्यांनंतर मागे घेतले जात नाही. पहिल्या प्रस्तावानंतर सहा महिने संपण्यापूर्वी पक्षांकडून कोणतीही कारवाई केली जाऊ शकत नाही. जेव्हा दुसरा प्रस्ताव दाखल केला जातो, तेव्हा न्यायालय चौकशी करणार असते आणि याचिकेत केलेले दावे खरे आहेत याचे समाधान झाल्यावर घटस्फोटाचा हुक्म दिला जातो. स्पष्टपणे, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब मध्ये उपकलम (2) समाविष्ट करण्यामागील कायदेशीर हेतू असा आहे की जोडप्याला/पक्षाला आत्मपरीक्षण करण्यासाठी आणि दुसरा प्रस्ताव मांडण्यापूर्वी वेगळे होण्याच्या निर्णयाचा विचार करण्यासाठी वेळ मिळाला पाहिजे. तथापि, अपवादात्मक अडचणीची प्रकरणे आहेत, ज्यात काही वर्षांच्या कटू खटल्यांनंतर आणि दीर्घकाळ त्रास सहन केल्यानंतर, पक्षकार, नव्याने

सुरुवात करण्याच्या दृष्टीने, संयुक्तपणे न्यायालयाकडे विवाह विसर्जित करण्याची प्रार्थना करतात आणि दुसरा प्रस्ताव मांडण्याची गरज माफ करण्याची मागणी करतात. एकमेकांविरुद्ध आणि कुटुंबातील सदस्यांविरुद्ध केलेले तडजोड न करता येण्याजोगे मतभेद, आरोप आणि आक्षेप आणि काही प्रकरणांमध्ये फौजदारी खटल्यांसह अनेक खटल्यांमुळे वैवाहिक संबंध कायम ठेवणे अशक्य आहे. घटस्फोट अपरिहार्य आहे आणि सहा महिन्यांचा थंड कालावधी, जर असला तरी, कोणताही लाभ आणि लाभ न होता दुःख आणि वेदना निर्माण करतो. ही अशी प्रकरणे आहेत ज्यात हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) चा उद्देश आणि उद्देश घाईगडबडीत आणि घाईगडबडीपासून संरक्षण करणे हा आहे. कोणतेही निर्णय प्रलंबित नाहीत आणि सहा महिन्यांच्या कालावधीनंतर दुसऱ्या प्रस्तावासह न्यायालयात जाण्याची प्रक्रियात्मक आवश्यकता तोडण्यात अंतर म्हणून काम करते. काही वेळा पोटगी भरण्यास आणि कायमस्वरूपी एकरकमी देखभालीस विलंब होतो, तर चिंता आणि संशय कायम राहतो. येथे, या प्रक्रियेने पक्षांच्या मोठ्या सार्वजनिक आणि वैयक्तिक हिताला मार्ग दिला पाहिजे आणि घटस्फोटाचा औपचारिक हुकूम पारित करून झालेल्या वेदना आणि दुःखाला मार्ग दिला पाहिजे, कारण प्रत्यक्षात लग्न खूप आधी संपले होते.

17. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) च्या तरतुदींचे विश्लेषण करताना, या न्यायालयाने **अमरदीप सिंग विरुद्ध हरवीन कौर**³² या प्रकरणात

सहा महिन्यांचा शीतकरण कालावधी अनिवार्य आहे की विवेकाधीन आहे या प्रश्नावर विचार केला. अपवादात्मक परिस्थितीची प्रकरणे असल्याने, ज्या न्यायालयांमध्ये प्रदीर्घ काळापासून कार्यवाही प्रलंबित आहे, त्या न्यायालयाद्वारे कूलिंग ऑफ कालावधी माफ केला जाऊ शकतो, असे मत मांडण्यात आले. तो अशा प्रकारे आयोजित करण्यात आला होता:

14. कायद्याच्या कलम 13-बी (2) अंतर्गत नमूद केलेला प्रतीक्षा कालावधी निर्देशिका आहे आणि अपवादात्मक परिस्थितीत, जेथे कार्यवाही प्रलंबित आहे, त्या न्यायालयाद्वारे तो माफ केला जाऊ शकतो, असे विद्वान न्यायमित्राने सादर केले. के. ओमप्रकाश वि. के. नलिनी प्रकरणातील आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालय, रूपा रेड्डी वि. प्रभाकर रेड्डी प्रकरणातील कर्नाटक उच्च न्यायालय, धनजीत वाड्रा वि. बीना वाड्रा प्रकरणातील दिल्ली उच्च न्यायालय आणि दिनेशकुमार शुक्ला वि. नीता प्रकरणातील मध्य प्रदेश उच्च न्यायालयाच्या निकालांनी या दृष्टिकोनाचे समर्थन केले आहे. केरळ उच्च न्यायालयाने एम. कृष्ण प्रीता मध्ये याउलट मत मांडले आहे. कलम 13-बी (1) हे न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राशी संबंधित आहे आणि जर पक्ष एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक काळ वेगळे राहत असतील आणि ते एकत्र राहू शकले नसतील आणि त्यांनी लग्न मोडण्याचे मान्य केले असेल तरच ही याचिका समर्थनीय आहे, असे सादर करण्यात आले होते. कलम 13-ब (2) हे प्रक्रियात्मक आहे. त्यांनी सादर केले की कालावधी माफ करण्याचा विवेकाधिकार हा न्यायाच्या हिताचा विचार करून निर्देशित विवेकाधिकार आहे जिथे सलोख्याची

कोणतीही शक्यता नाही आणि पक्ष आधीपासूनच दीर्घ कालावधीसाठी वेगळे झाले आहेत किंवा कलम 13-बी (2) मध्ये नमूद केलेल्या कालावधीपेक्षा जास्त कालावधीसाठी कार्यवाही लढवत आहेत. त्यामुळे न्यायालयाने खालील प्रश्नांचा विचार केला पाहिजे:

- (i) पक्षांचे लग्न होऊन किती काळ झाला आहे?
- (ii) खटला किती काळ प्रलंबित आहे?
- (iii) ते किती काळापासून वेगळे राहत आहेत?
- (iv) पक्षांमध्ये आणखी काही कार्यवाही आहे का?
- (v) पक्ष मध्यस्थी/तडजोडीला उपस्थित राहिले आहेत का?
- (vi) पक्षांमधील पोटगी, मुलाचा ताबा किंवा पक्षांमधील इतर प्रलंबित समस्यांची काळजी घेणाऱ्या खऱ्या तडजोडीवर पक्ष पोहोचले आहेत का?

XX XX XX XX

19. वरील बाबी सध्याच्या स्थितिविशेषला लागू करताना, आमचे असे मत आहे की एखाद्या प्रकरणाशी संबंधित न्यायालयाचे असे समाधान झाले आहे की कलम 13-बी (2) अंतर्गत वैधानिक कालावधी माफ करण्यासाठी खटला तयार केला गेला आहे, तर ते खालील गोष्टींचा विचार केल्यानंतर असे करू शकते:

- (i) कलम 13-ब (2) मध्ये निर्दिष्ट सहा महिन्यांचा वैधानिक कालावधी, पक्षांच्या विभाजनाच्या कलम 13-ब (1) अंतर्गत एका वर्षाच्या वैधानिक कालावधीव्यतिरिक्त, पहिला प्रस्ताव येण्यापूर्वीच संपला आहे;
- (ii) मध्यस्थी/तडजोडीसाठीचे सर्व प्रयत्न, ज्यात आदेश 32-अ नियम 3 सी. पी. सी./कायद्याच्या कलम 23 (2)/कौटुंबिक न्यायालय कायद्याच्या कलम 9 नुसार पक्षांना पुन्हा एकत्र आणण्याचे प्रयत्न अयशस्वी झाले आहेत आणि पुढील कोणत्याही प्रयत्नांद्वारे त्या दिशेने यश मिळण्याची शक्यता नाही.
- (iii) पक्षकारांनी पोटगी, मुलाचा ताबा किंवा पक्षांमधील इतर कोणत्याही प्रलंबित समस्यांसह त्यांचे मतभेद खरोखर मिटवले आहेत;
- (iv) प्रतीक्षा कालावधी केवळ त्यांचा त्रास वाढवेल. माफीच्या प्रार्थनेची कारणे देत पहिल्या प्रस्तावानंतर एका आठवड्यानंतर माफीचा अर्ज दाखल केला जाऊ शकतो. जर वरील अटी पूर्ण झाल्या, तर दुसऱ्या प्रस्तावाच्या प्रतीक्षा कालावधीची माफी संबंधित न्यायालयाच्या विवेकबुद्धीनुसार असेल.

हा मधला वेळ पक्षांना विचार करण्यास, विश्लेषण करण्यास आणि विचारपूर्वक निर्णय घेण्यास सक्षम करण्यासाठी आहे. आधीच विघटित झालेल्या विवाहाला लांबणीवर टाकणे, किंवा जेव्हा विवाह यशस्वी होण्याची शक्यता नसते तेव्हा पक्षांची वेदना आणि दुःख वाढवणे हा शीतक कालावधीचा उद्देश नसतो. म्हणून, एकदा विवाह वाचवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले गेले आणि पुनर्मिलन आणि सहवासाची कोणतीही शक्यता राहिली नाही, तर न्यायालय पक्षांना अधिक चांगल्या पर्यायाचा लाभ घेण्यास सक्षम करण्यात अक्षम

नाही, म्हणजे घटस्फोट देणे. माफी केवळ विचारल्यावर दिली जाऊ शकत नाही, तर हे लग्न न सुधारता तुटले आहे असे कोर्टाचे निःसंशय समाधान झाल्यावर दिली जाऊ शकते. अमरदीप सिंग (वरील) मधील निकालात अनेक प्रश्नांचा संदर्भ आहे, जे न्यायालय कोणत्याही प्रकारे आदेश पारित करण्यापूर्वी विचारेले. तथापि, हा निर्णय हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-बी (2) च्या अन्वयार्थावर पुढे जातो आणि हे न्यायालय तडजोडीचा करार अभिलेखवून परस्पर संमतीने घटस्फोट देऊ शकते की नाही हे तपासत नाही. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब अन्वये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर करत तडजोड अभिलेखावर घेत घटस्फोट मंजूर कर शकते का हे तपासणार नाही.

18. आपण हे मान्य केले पाहिजे की हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-बी अंतर्गत परस्पर संमतीने घटस्फोटासाठीच्या अर्जांची/प्रार्थनांची अनेकदा दखल घेतली आहे आणि पक्षांना या संपरीक्षा न्यायालयासमोर संयुक्त प्रस्ताव मांडण्यास नकार न देता किंवा न सांगता घटस्फोटाचा हुक्म मंजूर केला आहे. अशा प्रकरणांमध्ये, दिवाणी आणि फौजदारी पक्षांमधील इतर प्रलंबित कार्यवाही, तडजोडीच्या संदर्भात योग्य प्रकारे हाताळली जाते आणि त्यानुसार निर्णय दिला जातो, रद्द केला जातो किंवा बंद केला जातो. जेव्हा न्यायालयीन कार्यवाहीत पारित केलेल्या अंतरिम किंवा अंतिम आदेशाविरुद्ध किंवा या न्यायालयासमोर दाखल केलेल्या बदली याचिकेवर या न्यायालयात कार्यवाही प्रलंबित असते तेव्हा ही स्थितिविशेष उद्भवते. पक्ष विवाह विसर्जित करण्यासाठी परस्पर सहमती दर्शवू शकतात, जरी अनेक प्रसंगी ते तडजोड करतात, बहुतेक वेळा मध्यस्थीद्वारे किंवा

न्यायालयाच्या सांगण्यावरून वैवाहिक बाबींमध्ये, खटल्यांऐवजी तोडगा काढणे ही विवाद निवारणासाठीची प्राधान्याची पद्धत आहे.³³

19. अशा प्रकरणांमध्ये या न्यायालयाद्वारे भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करणे हे एखाद्या 'कारण किंवा प्रकरणाला' 'संपूर्ण न्याय' देण्यासाठी स्पष्टपणे अनुमत आहे. आपण हे स्वीकारले पाहिजे की हे न्यायालय कौटुंबिक न्यायालय, संपरीक्षा असा आदेश किंवा हुकूम पारित करू शकते. न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाचे पान 27 पास होऊ शकते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) नुसार, या न्यायालयाने दिलेला हुकूम किंवा दिलेला आदेश भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात अंमलात आणला जाऊ शकतो.³⁴ मुख्य प्रकरण/कार्यवाही कौटुंबिक न्यायालय, ट्रायल कोर्ट किंवा इतर न्यायिक मंचासमोर प्रलंबित असली तरीही भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 136 आणि 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाचे अधिकार 'संपूर्ण न्याय' करण्याचा हा अधिकार निश्चितपणे स्वीकारतील आणि लागू करतील. विषय अधिकारक्षेत्राच्या कमतरतेचा प्रश्न किंवा मुद्दा उद्भवत नाही. वैवाहिक प्रकरणांमधील तडजोडीमुळे वेगवेगळ्या न्यायालयांमध्ये आणि विविध ठिकाणी फौजदारी कारवाईसह अनेक कायदेशीर कारवाईचा अंत होतो. आवश्यकतेनुसार, अशा प्रकरणांमध्ये, पक्षांना योग्य दिलासा देण्यासाठी आणि बंद करण्यासाठी आणि खटल्यांचा निपटारा करण्यासाठी आणि/किंवा फेटाळण्यासाठी, अधिकारक्षेत्रातील उच्च न्यायालयासह अनेक न्यायालयांमध्ये स्वतंत्र अर्ज करावे लागतात. यामुळे न्यायालयांवर सूचीबद्धता, कागदोपत्री काम, औपचारिकता

33 पहा-सी. पी. सी. चे कलम 89 आणि कौटुंबिक न्यायालय कायदा, 1984 चे कलम 9,

34 पहा-सर्वोच्च न्यायालयाचा (हुकूम आणि आदेश) अंमलबजावणी आदेश, 1954 (C.O.47).

पाळणे, सत्यापन इत्यादींचा भार पडतो. समांतरपणे, पक्षांना किंमत मोजावी लागते, अनेक मंच/न्यायालयांसमोर हजर राहावे लागते आणि अंतिम आदेशांना विलंब होतो ज्यामुळे चिंता आणि भीती निर्माण होते. या अर्थाने, जेव्हा हे न्यायालय भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करते, तेव्हा ते न्यायाच्या कार्यात मदत करते आणि मदत करते.

20. तथापि, शक्तीचे अस्तित्व आणि दिलेल्या प्रकरणात त्या शक्तीचा वापर यात फरक आहे. सत्तेचे अस्तित्व हा सामान्यतः कायद्याचा विषय असतो, तर सत्तेचा वापर हा कायदा आणि तथ्यांचा संमिश्र प्रश्न असतो. जरी परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम पारित करण्याचा अधिकार अस्तित्वात असला आणि भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाद्वारे त्याचा वापर केला जाऊ शकतो, तरीही 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्यासाठी अधिकार कधी आणि कोणत्या प्रकरणांमध्ये वापरला जावा हा एक मुद्दा आहे जो सत्तेच्या अस्तित्वापासून स्वतंत्रपणे निर्धारित केला पाहिजे. वैधानिक तरतुदींच्या उद्दिष्टाकडे दुर्लक्ष न करता, वस्तुनिष्ठ सारणी आणि घटकांवर मूल्यमापन करून, विशिष्ट प्रकरणातील तथ्यात्मक रचनेच्या आधारे या विवेकाचा वापर केला पाहिजे. **अमित कुमार विरुद्ध सुमन बेनीवाल** ³⁵ या खटल्यात, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-बी चे उपकलम (1) आणि (2) वाचताना परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर करण्यासाठी विभक्त होण्याच्या तारखेपासून

एकूण दीड वर्षाचा प्रतीक्षा कालावधी/अंतर अपेक्षित आहे. वेगळे होण्याच्या तारखेपासून दीड वर्षाचा प्रतीक्षा कालावधी/अंतर पूर्ण झाल्यानंतर, हे सुरक्षितपणे सांगितले जाऊ शकते की पक्षांना विचार करण्यासाठी, चिंतन करण्यासाठी आणि त्यांनी खरोखरच लग्न संपवावे की नाही यावर जाणीवपूर्वक निर्णय घेण्यासाठी वेळ होता. विभक्त होण्याचा हा काळ विवाहाचे आवेगपूर्ण आणि निष्काळजीपणे विघटन होण्यापासून रोखतो, ज्यामुळे राग शांत होतो, राग शांत होतो आणि जोडीदाराला क्षमा करण्यासाठी आणि विसरण्यासाठी वेळ देतो. त्याच वेळी, जेव्हा दीर्घ कालावधीसाठी संपूर्ण वेगळेपणा असेल आणि पक्ष वेगळे झाले असतील आणि परस्पर सहमतीने वेगळे होण्यास तयार असतील, तेव्हा पक्षांना ट्रायल कोर्टाकडे जाण्यास सांगून संपरीक्षा कायम ठेवणे विसंगत ठरेल. अमित कुमार (वर नमूद केलेले) प्रकरणातील या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, अमरदीप सिंग (वर नमूद केलेले) मधील सहा घटक/प्रश्नांचा संदर्भ देण्याव्यतिरिक्त, या न्यायालयाने हे निश्चित केले पाहिजे की पक्ष स्वतंत्रपणे, त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेनुसार आणि कोणत्याही जबरदस्तीने किंवा दबावाविना खऱ्या तडजोडीवर पोहोचले आहेत की नाही ज्याने पोटगी, असल्यास, मुलांची देखभाल आणि ताबा इत्यादींची काळजी घेतली आहे.

21. आमच्या मते, हिंदू विवाह कायद्याचे कलम 13-ब संयुक्त अर्जावर परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम देण्याच्या या न्यायालयाच्या अधिकारांवर कोणतेही बंधन लादत नाही, जेव्हा कलमाच्या मूलभूत अटी पूर्ण केल्या जातात आणि न्यायालय, वर नमूद

केलेल्या घटकांचा संदर्भ दिल्यानंतर, खात्री पटते आणि असे मत आहे की घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर केला जावा.

22. विधिमंडळ आणि न्यायालये वैवाहिक खटल्यांना एक विशिष्ट नसल्यास, एक विशेष श्रेणी म्हणून पाहतात. कौटुंबिक आणि वैवाहिक बाबींशी संबंधित कायद्यांमध्ये अंतर्भूत असलेले सार्वजनिक धोरण परस्पर तडजोडीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आहे, जसे की सी. पी. सी. च्या 61 व्या पृष्ठ 30 च्या कलम 89, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 (2) आणि कौटुंबिक न्यायालय कायदा, 1984 च्या कलम 9 मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे. जरी वादाचे कारण एकसारखे किंवा समान असले तरी वेगवेगळ्या पैलूंवर नियंत्रण ठेवणारे अनेक कायदे आहेत हे लक्षात घेता, बहुतेक वैवाहिक विवादांमुळे गुन्हेगारी खटल्यांसह विविध प्रकरणे उद्भवतात, काही वेळा खरी असतात आणि इतर प्रसंगी राग, दुखापत, राग किंवा धडा शिकवण्यासाठी दिशाभूल केलेला सल्ला यामुळे सुरू केली जातात. पक्षांना एकत्र राहण्यास आणि एकत्र राहण्यास सक्षम करणे, किंवा त्यांनी वेगळे होण्याचा निर्णय घेतल्यास, एक नवीन सुरुवात करणे आणि शांततापूर्ण जीवन जगण्यासाठी स्थायिक होणे हे उद्दीष्ट आणि उद्देश असल्याने, अनेक खटले उपायांना प्रतिबंधित आणि अवरोधित करू शकतात, कारण तोडगा सर्वसमावेशक आणि सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे. म्हणून, **बी. एस. जोशी आणि इतर विरुद्ध हरियाणा राज्य आणि अन्य** ³⁶ या प्रकरणात, हे न्यायालय, आय. पी. सी. च्या कलम 498ए अंतर्गत गुन्ह्याची

चक्रवाढ करण्यास परवानगी देत नसले तरी, असे मत मांडले आहे की उच्च न्यायालय, Cr.P.C च्या कलम 482 अंतर्गत अधिकारांचा वापर करून, न्यायाच्या समाप्तीची आवश्यकता असेल तेव्हा गैर-चक्रवाढ गुन्ह्यांमध्येही खटला रद्द करू शकते. **ज्ञान सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य आणि अन्य** ³⁷ या प्रकरणातील तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने या मताला दुजोरा दिला आहे आणि **जितेंद्र रघुवंशी आणि इतर विरुद्ध बबिता रघुवंशी आणि इतर** ³⁸ या प्रकरणातील आणखी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने त्याचा पुनरुच्चार केला आहे. याचे कारण असे आहे की न्यायालयांनी वैवाहिक खटल्यांना प्रोत्साहन देऊ नये आणि अशा खटल्यांना मुदतवाढ देणे हे दोन्ही पक्षांसाठी हानिकारक आहे, जे अनेक खटल्यांचा पाठपुरावा करताना त्यांचे लहान वय गमावतात. अशा प्रकारे, अति-तांत्रिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे उलट परिणामकारक ठरू शकते कारण प्रलंबिततेमुळेच वेदना, दुःख आणि छळ होतो आणि परिणामी, वैवाहिक बाबी सौहार्दपूर्णपणे सोडवल्या जातील याची खात्री करणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य आहे, ज्यामुळे वेदना, दुःख आणि यातना संपुष्टात येतील. या संदर्भात, न्यायालयांना केवळ चौकशी करावी लागेल आणि हे सुनिश्चित करावे लागेल की पक्षांमधील तोडगा दबाव, बळजबरी, जबरदस्ती, फसवणूक, चुकीचे सादरीकरण किंवा अनुचित प्रभावाशिवाय साध्य केला जाईल आणि संमती खरोखरच स्वतंत्र इच्छा आणि निवडीद्वारे मागितली जाईल आणि पक्षांच्या स्वायत्ततेची तडजोड केली जाणार नाही. ज्ञान सिंग (सुप्रा)

37. (2012) 10 एस. सी. सी. 303.

38 (2013) 4 एस. सी. सी. 58

आणि जितेंद्र रघुवंशी आणि इतर (सुप्रा) मधील नंतरच्या दोन निर्णयांमध्ये असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की, कलम 482 अंतर्गत उच्च न्यायालयाच्या अंगभूत शक्ती व्यापक आहे आणि न्यायाची उद्दिष्टे सुरक्षित करण्यासाठी आणि न्यायालयाच्या प्रसंभाविक प्रक्रिया गैरवापर रोखण्यासाठी फौजदारी कारवाई रद्द करण्यासाठी त्याचा वापर केला जाऊ शकतो, जरी त्याचा वापर संयमाने, काळजीपूर्वक आणि सावधगिरीने केला पाहिजे. या न्यायालयाने, **मध्य प्रदेश राज्य विरुद्ध लक्ष्मी नारायण आणि इतर** ³⁹ या खटल्यात, उच्च न्यायालय अधिकारक्षेत्र कधी वापरू शकेल याबद्दल मार्गदर्शक तत्वे निश्चित केली आहेत. कलम 320 च्या संदर्भात गैर-शमनीय गुन्हे रद्द करण्यासाठी कलम 482 अंतर्गत प्रदान केलेल्या अंगभूत शक्ती वरील कायदेशीर स्थिती आणि चर्चा लक्षात घेता, हे न्यायालय, पक्षांमधील तडजोडीच्या आधारे, परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम पारित करताना, फौजदारी प्रकरणे आणि प्रथम माहिती अहवालासह इतर कार्यवाही आणि आदेश बाजूला ठेवू शकते आणि रद्द करू शकते, परंतु उपरोक्त निर्णयांमध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे अटी पूर्ण झाल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्र आणि अधिकाराचा वापर करून पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विवाहाच्या विभाजनाच्या आधारावर घटस्फोट मंजूर करणे.

23. हे आपल्याला शेवटच्या प्रश्नाकडे आणते की, हे न्यायालय, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर करून, जेव्हा जोडीदाराच्या

एकाच्या विनंतीवरून, दुसऱ्या जोडीदाराच्या अशा विनंतीला विरोध असूनही, विवाह पूर्णपणे आणि अपरिवर्तनीयरीत्या खंडित झाला आहे असे समाधान होते, तेव्हा घटस्फोटाचा हुकूम देऊ शकते का?

- 24.** 25 मे 1976 पासून 1976 च्या कायदा क्रमांक 68 द्वारे अधिनियमित करण्यात आलेल्या हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (i-a) मध्ये असे म्हटले आहे:

13 घटस्फोट-(1) हा कायदा लागू होण्यापूर्वी किंवा नंतर झालेला कोणताही विवाह, पती किंवा पत्नीपैकी कोणीही सादर केलेल्या याचिकेवर, या आधारावर घटस्फोटाच्या हुकुमाद्वारे विसर्जित केले जावे की, दुसऱ्या पक्षाने-

XXXXXX

(i-a) विवाह समारंभानंतर, याचिकाकर्त्याला क्रूरतेने वागवले आहे; किंवा

XXXXXX

ही तरतूद बहुधा हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 (1) च्या खंड (अ) सह वाचावी लागते, ज्याचा मूळ भाग मुख्य अधिनियमाचा एक भाग म्हणून कायदा क्र. 1955 चा 25, आणि त्यात असे लिहिले आहे:

23. कार्यवाही मधील हुकूमनामा- (1) या अधिनियमांतर्गत कोणत्याही कार्यवाहीत, मग तो बचाव असो वा नसो, जर न्यायालयाचे असे समाधान झाले असेल की-

(अ) दिलासा देण्यासाठी कोणतीही कारणे अस्तित्वात आहेत आणि याचिकाकर्ते ⁴⁰ [कलम 5 च्या उपखंड (अ), उपखंड (ब) किंवा उपखंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या आधारावर त्याने दिलासा मागितला आहे अशा प्रकरणांव्यतिरिक्त] अशा दिलासा देण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही प्रकारे

40. चौकटीतील भाग 1976 च्या कायदा क्रमांक 68 द्वारे 27.05.1976 पासून लागू करण्यात आला.

त्याच्या किंवा तिच्या स्वतःच्या चुकीचा किंवा अपंगत्वाचा गैरफायदा घेत नाही आणि "हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 (1) (अ) सह वाचन केलेल्या कलम 13 (1) (अ) चे कायदेशीर परिणाम, याचा अर्थ असा लावला गेला आहे की, प्रथम, आपण 'क्रूरता' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करू इच्छितो, ज्याची अभिव्यक्ती हिंदू विवाह कायद्यात परिभाषित केलेली नाही.

25 एन. जी. दास्ताने विरुद्ध एस. दास्ताने ⁴¹ या खटल्यात, 1975 च्या सुरुवातीलाच, या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने भारतीय पुरावा कायदा, 1972 च्या तरतुदींचा संदर्भ दिल्यानंतर असे म्हटले आहे की जर ते संभाव्यतेच्या आधिक्यामुळे सिद्ध झाले, म्हणजे न्यायालयाला ते अस्तित्वात आहे असे वाटते किंवा त्याचे अस्तित्व इतके संभाव्य वाटते की एखाद्या विवेकशील व्यक्तीने, एखाद्या विशिष्ट खटल्याच्या परिस्थितीत, ते अस्तित्वात आहे या गृहीतकावर कृती केली पाहिजे. बऱ्याचदा, एखाद्या वस्तुस्थितीच्या अस्तित्वाबाबतचा विश्वास संभाव्यतेच्या संतुलनावर आधारित असतो, म्हणजे एखाद्या विशिष्ट वस्तुस्थितीच्या अस्तित्वाच्या बाजूने प्राधान्य ओळखण्यासाठी विविध संभाव्यतेचे मूल्यांकन करणे हे न्यायालय असते. हिंदू विवाह कायद्याखालील कार्यवाही ही दिवाणी कार्यवाही असल्याचे सांगून आणि हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 मधील तरतुदींचा संदर्भ देत, 'समाधान' हा शब्द 'संभाव्यतेच्या प्रमुखतेवर' समाधान दर्शवितो आणि 'वाजवी संशयाच्या पलीकडे' नाही, असे म्हटले गेले. विवाह विच्छेदासाठी आधार म्हणून 'क्रूरता' च्या अर्थावर, उच्च न्यायालयाने डी. टॉल्स्टॉयच्या 'द लॉ अँड प्रॅक्टिस ऑफ

41. (1975) 2 एस. सी. सी. 326.

डिक्वॉर्स अँड मॅट्रिमोनियल कॉजेस' मधील परिच्छेदाचा संदर्भ दिला होता. त्यामध्ये, 'क्रूरता' ची व्याख्या अशी केली गेली आहे की जीव, अवयव किंवा आरोग्याला, शारीरिक किंवा मानसिकदृष्ट्या धोका निर्माण करणारे किंवा अशा धोक्याची वाजवी भीती निर्माण करणारे अशा चारित्र्याचे जाणूनबुजून आणि अन्यायकारक वर्तन करणे. तथापि, या न्यायालयाला असे वाटले की डी. टॉल्स्टॉयच्या परिच्छेद, ज्यामध्ये हॉर्टन वि. हॉर्टन ⁴² चा उल्लेख आहे, हे दाखवण्यासाठी पुरेसे नाही की जोडीदारांना आरोग्यास इजा झाली असली तरी एकत्र जीवन अशक्य वाटते. त्यानुसार, या न्यायालयाने स्पष्ट केले की जर जोडीदारांना एकत्र राहणे अशक्य वाटत असेल आणि एक पक्ष दुसऱ्याविषयी उदासीन असेल तर आरोग्यास धोका निर्माण झाला तर क्रौर्याचा आरोप कदाचित अयशस्वी होऊ शकतो. तथापि, बचाव करणाऱ्या जोडीदाराचे वर्तन क्रूरता आहे की नाही हे ठरवण्यासाठी आरोग्य, प्रतिष्ठा, कामकाजाची कारकीर्द किंवा त्यासारख्या गोष्टींना हानी पोहोचवणे किंवा इजा पोहोचवणे हे महत्त्वाचे ठरेल. याचिकाकर्त्याने हे दाखवून द्यावे लागेल की प्रतिवादीने त्यांना क्रूरतेने वागवले आहे जेणेकरून त्यांच्या मनात वाजवी भीती निर्माण होईल की प्रतिस्पर्धी जोडीदारासोबत राहणे हानिकारक किंवा हानिकारक ठरेल. आजच्या संदर्भात, क्रूरतेच्या आरोपाची न्यायालय चौकशी करत असताना दोन निरीक्षणे काहीशी महत्त्वाची आहेत. प्रथम, न्यायालयाने वैवाहिक जीवनाच्या पद्धतींचे तत्वज्ञान करू नये. दुसरे म्हणजे, आरोप सिद्ध होतो की नाही हे समान

स्थितीत असलेला वाजवी माणूस अशाच प्रकारे वागेल की नाही या तत्त्वाचा वापर करून ठरवता येत नाही. एका व्यक्तीसाठी जे क्रूर असू शकते ते दुसऱ्यासाठी काही फरक पडत नाही आणि एका परिस्थितीत एखाद्या व्यक्तीसाठी जे क्रूर नसेल ते दुसऱ्या परिस्थितीत अत्यंत क्रूरता असू शकते. क्रूरता ही व्यक्तिनिष्ठ असते, म्हणजे ती व्यक्ती, पार्श्वभूमी आणि विशिष्ट परिस्थिती असते.

26. व्ही. भगत वि. डी. भगत ⁴³, जे एन. जी. दास्ताने (सुप्रा) मधील निर्णयानंतर 18 वर्षांनी 1993 मध्ये घोषित करण्यात आले होते, ते 'क्रूरता' या शब्दाचा जीवनावश्यक विस्तार देते. हा खटला सुमारे 55 वर्षे वयाचा वकील म्हणून काम करणारा पती आणि सुमारे 50 वर्षे वयाची सरकारी क्षेत्र उपसंचालक असलेली पत्नी यांच्यातील होता, ज्यांना दोन प्रौढ मुले होती-व्यवसायाने डॉक्टर आणि परदेशात काम करणारी एम. बी. ए. पदवीधारक. व्यभिचारी जीवनपद्धती, मानसिक समतोल नसणे आणि रोगनिदानविषयक संशयास्पद चारित्र्याचे आरोप एकमेकांवर करण्यात आले. या न्यायालयाच्या लक्षात आले की घटस्फोटाची याचिका आठ वर्षांहून अधिक काळ प्रलंबित होती आणि या न्यायालयाने निर्देश देऊनही फारशी प्रगती झाली नाही. हे अधोरेखित करण्यात आले की हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (आय-ए) अंतर्गत विचारात घेतलेली क्रूरता मानसिक आणि शारीरिक दोन्ही आहे, जरी क्रूरता म्हणजे काय याची सर्वसमावेशक व्याख्या सर्वात कठीण असेल. बचाव करणाऱ्या जोडीदाराचे ज्ञान आणि हेतू, त्यांच्या वर्तनाचे स्वरूप, जोडीदाराचे चारित्र्य आणि शारीरिक किंवा मानसिक कमजोरी इत्यादींवर बरेच काही अवलंबून असते.

43 (1994) 1 एस. सी. सी. 337.

आरोग्यास इजा पोहोचवणारे किंवा त्याची भीती निर्माण करणारे निंदनीय वर्तन किंवा वैवाहिक दयेच्या सामान्य मानकांपासून दूर जाणे ही एकूण बेरीज म्हणजे क्रूरता आहे. पण हे तक्रार केलेले वर्तन असे आहे की याचिकाकर्त्याला ते सहन करण्यासाठी बोलावले जाऊ नये हे ठरवण्यासाठी स्वभाव आणि इतर सर्व विशिष्ट परिस्थिती विचारात घेणे आवश्यक आहे. हे पुढे स्पष्ट करण्यात आले की क्रूरता, मानसिक किंवा शारीरिक, जाणूनबुजून किंवा नकळत असू शकते. वैवाहिक जबाबदाऱ्या आणि जबाबदाऱ्या वेगवेगळ्या प्रमाणात बदलतात. ते प्रत्येक घरात आणि प्रत्येक व्यक्तीमध्ये भिन्न असतात आणि आरोप केलेला क्रूरता पक्षांना सवय असलेल्या जीवनाच्या स्वरूपावर किंवा त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो. जोडीदार ज्या संस्कृतीला आणि मानवी मूल्यांना महत्त्व देतात त्यावरही ते अवलंबून असू शकतात. दुसऱ्या जोडीदाराच्या अनवधानाने परंतु अक्षम्य वर्तनामुळे क्रूरतेची उदाहरणे असू शकतात. अशा प्रकारे, क्रूरता करण्याचा हेतू आणि क्रूरतेची वास्तविक कृती यात फरक आहे, कारण हेतू नसणे, दिलेल्या प्रकरणात, तक्रार केलेली कृती अन्यथा क्रूर मानली गेली तर काही फरक पडू शकत नाही. त्यामुळे जाणूनबुजून आणि जाणूनबुजून केलेला हेतू काही फरक पडत नाही. व्ही. भगत (वरील) मधील निकालाचा परिच्छेद 16 खालीलप्रमाणे आहे:

“16. कलम 13 (1) (आय. ए.) मधील मानसिक क्रौर्याची व्यापकपणे अशी व्याख्या केली जाऊ शकते की असे वर्तन जे दुसऱ्या पक्षाला अशा मानसिक वेदना आणि दुःख देते ज्यामुळे त्या पक्षाला दुसऱ्या पक्षासोबत राहणे शक्य होणार नाही. दुसऱ्या शब्दांत, मानसिक क्रूरता अशा स्वरूपाची असली पाहिजे की पक्षांकडून एकत्र राहण्याची वाजवी अपेक्षा केली जाऊ शकत

नाही. स्थितिविशेष अशी असली पाहिजे की अन्याय झालेल्या पक्षाला सहन करण्यास आणि दुसऱ्या पक्षाबरोबर राहणे सुरू ठेवण्यास सांगितले जाऊ शकत नाही. मानसिक क्रूरता ही याचिकाकर्त्याच्या आरोग्यास इजा पोहोचवणारी आहे हे सिद्ध करणे आवश्यक नाही. अशा निष्कर्षावर पोहोचताना, पक्षांची सामाजिक स्थिती, शैक्षणिक पातळी, ते ज्या समाजात राहतात, जर ते आधीच वेगळे राहत असतील तर पक्षांची कधीही एकत्र राहण्याची शक्यता किंवा अन्यथा आणि इतर सर्व संबंधित तथ्ये आणि स्थितिविशेष ज्या पूर्णपणे मांडणे शक्य नाही किंवा वांछनीय नाही, त्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. एका प्रकरणात क्रूरता म्हणजे दुसऱ्या प्रकरणात क्रूरता असू शकत नाही. प्रत्येक प्रकरणात त्या प्रकरणातील तथ्ये आणि स्थितिविशेष लक्षात घेऊन हे निश्चित केले जाणे आवश्यक आहे. जर हे आरोप आणि आरोपांचे प्रकरण असेल तर ते ज्या संदर्भात करण्यात आले होते त्या संदर्भाकडेही लक्ष दिले पाहिजे ".

या न्यायालयाच्या खंडपिठाने व्ही. भगत (उपरोक्त) प्रकरणात असेही निरीक्षण नोंदवले आहे की विवाहाचे अपरिवर्तनीय विघटन हा घटस्फोटासाठी आधार नसला तरी हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (आय-ए) द्वारे विचारात घेतलेल्या क्रौर्याचा प्रकार निश्चित करताना विशिष्ट स्थितिविशेष लक्षात घ्यावी लागेल. ही निरीक्षणे, ज्यांच्याशी आम्ही सहमत आहोत, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (आय-ए) च्या उद्देशाने 'क्रूरता' या शब्दाची कठोर कायदेशीर समज कमी करण्यासाठी 'दोष सिद्धांत' ला एक वेगळा अर्थ देतात. ही व्याख्या स्थितिविशेष, प्रकरण आणि व्यक्ती विशिष्ट आहे.'

27. **1997 मध्ये अशोक हुर्रा विरुद्ध रूपा बिपिन झवेरी** ⁴⁴ या खटल्यात, या न्यायालयाला अशा स्थितिविशेषाचा सामना करावा लागला, जिथे विवाह तुटला होता आणि 1983 मध्ये हे

जोडपे वेगळे झाले होते. त्यांच्याकडे कोणताही विशिष्ट मुद्दा नव्हता, परंतु मतभेद वर आले होते. पुढे, तेरा वर्षे वेगळे राहिल्यानंतरही, दोन्ही पक्ष परस्पर संमतीने घटस्फोट घेण्यास तयार नव्हते. पतीने पुनर्विवाह केला होता आणि त्याला एक मूल होते हे सत्य असूनही हे घडले. या न्यायालयाचे असे मत होते की विविध घटकांचा एकत्रित परिणाम आणि विवाह मृत असणे लक्षात घेता, अपरिहार्यता पुढे ढकलण्यात आणि पक्षांची किंवा त्यांच्या विवाहाची वेदना लांबणीवर टाकण्यात भावनिक आणि व्यावहारिकदृष्ट्या कोणताही उपयुक्त हेतू साध्य होणार नाही आणि म्हणूनच, पडदा खाली उतरवला पाहिजे. त्यामुळे या न्यायालयाने घटस्फोटाचा हुक्म देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर केला, जरी असे निरीक्षण नोंदवले गेले होते की, पतीचे वर्तन निंदनीय होते कारण त्याने प्रक्रिया प्रलंबित असताना पुनर्विवाह केला होता आणि मुलाला जन्म दिला होता. परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हा हुक्म पतीकडून पत्नीला रु. 10,00,000/- देण्यावर सशर्त करण्यात आला होता. केवळ न्यायालयात रक्कम भरल्यानंतर किंवा जमा केल्यावर, आय. पी. सी. च्या कलम 494 अंतर्गत असलेल्या सर्व कार्यवाही संपुष्टात आणल्या जाणार होत्या.

28. नवीन कोहली विरुद्ध नीलू कोहली ⁴⁵ या खटल्यात, या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने लॉर्ड डेनिंग, एल. जे. यांच्या कासलेफस्की विरुद्ध कासलेफस्की ⁴⁶ या खटल्यातील मताचा संदर्भ दिला की जर क्रौर्याचा दरवाजा खूप रुंद उघडला गेला तर सर्व

45 (2006) 4 एस. सी. सी. 558.

46 (1950) 2

न्यायालय स्वभावाच्या विसंगतीसाठी घटस्फोट मंजूर करतील, परंतु या प्रलोभनाचा प्रतिकार केला पाहिजे, अन्यथा विवाह संस्था धोक्यात येईल. त्याच वेळी, सामाजिक संकल्पना आणि जीवनमानाच्या दर्जाच्या प्रगतीनुसार कायदेशीर क्रौर्याची संकल्पना बदलली आहे, असे खंडपीठाला वाटले. सतत वाईट वागणूक, वैवाहिक संभोग थांबवणे, अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणे, जोडीदाराची उदासीनता आणि अनैतिकतेचा आरोप हे सर्व घटक मानसिक किंवा कायदेशीर क्रूरतेस कारणीभूत ठरतात. असे करताना, या न्यायालयाने पुष्टी केली की एका प्रकरणात क्रूरता म्हणून कलंकित केलेल्या तथ्यांचा संच दुसऱ्या प्रकरणात असा असू शकत नाही, कारण क्रूरता मुख्यत्वे पक्षांना कोणत्या प्रकारच्या जीवनशैलीची सवय आहे किंवा त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. त्याचप्रमाणे, हेतू महत्त्वाचा नसल्याचे दिसून आले, कारण अनवधानाने केलेल्या वर्तनामुळेही क्रूरता होऊ शकते. शिवाय, मानसिक क्रूरता थेट पुराव्यांद्वारे सिद्ध करणे कठीण आहे आणि विवाहातील दोन जोडीदार ज्या तथ्यांमध्ये आणि परिस्थितीत जगत होते त्याकडे लक्ष देऊन त्याचा उलगडा केला जाऊ शकतो. हिंदू विवाह कायद्यांतर्गत घटस्फोटासाठी आधार नसलेल्या विवाहाच्या अपरिवर्तनीय विघटनाच्या प्रश्नावर, दोष सिद्धांताचा संदर्भ देण्यात आला, जो घटस्फोटाच्या आरोपात्मक तत्त्वावर अवलंबून आहे. घटस्फोटाचा आधार म्हणून चुकीवर जास्त अवलंबून राहणे, वैवाहिक गुन्ह्यांना प्रोत्साहन देणे, कटुता वाढवणे आणि हे पक्षांमधील चालू असलेले मतभेद वाढवणे, असे न्यायाधीशांचे मत आहे. एकदा समेट घडवून आणण्याचे गंभीर प्रयत्न झाले, परंतु असे आढळून आले की वेगळे होणे अपरिहार्य आहे आणि नुकसान अपूरणीय आहे, घटस्फोट रोखता येऊ नये. एक अव्यवहार्य विवाह, जो प्रभावी होणे बंद झाले आहे, तो व्यर्थ आहे

आणि पक्षांसाठी अधिक दुःखाचा स्रोत ठरेल. प्रामुख्याने चूक ठरवण्यावर बांधलेला घटस्फोटाचा कायदा तुटलेल्या विवाहांची पूर्तता करण्यात अपयशी ठरतो. दोष सिद्धांताखाली, अपराधीपणा सिद्ध करावा लागतो आणि म्हणूनच, न्यायालयांना प्रतिकूल मानवी वर्तनाची ठोस उदाहरणे सादर करावी लागतात, ज्यामुळे विवाह संस्थेची बदनामी होते. विवाहाचा दर्जा शक्य तितका कायम राखला जावा, अशी लोकहित मागणी करते, परंतु जेथे विवाह तारणाच्या आशेच्या पलीकडे उद्ध्वस्त झाला आहे, तेथे वास्तविक वस्तुस्थिती ओळखण्यातच लोकहित आहे. कोणत्याही जोडीदाराला जोडीदारासह जीवन पुन्हा सुरू करण्यास भाग पाडले जाऊ शकत नाही आणि अशा प्रकारे, पक्षांना अस्तित्वात नसलेल्या लग्नाशी कायमचे बांधून ठेवल्याने काहीही साध्य होत नाही. नवीन कोहलीमध्ये (वर नमूद केलेले), पक्ष एक दशकाहून अधिक काळापासून वेगळे राहत होते आणि दिवाणी आणि फौजदारी कारवाई सुरू करण्यात आली होती. म्हणूनच, न्यायालयाने असे म्हटले की विवाह विसर्जित केला पाहिजे, कारण जीवनाचे व्यावहारिक वास्तव स्वीकारण्यात शहाणपण आहे. न्यायालयाने असा निर्णय घ्यावा जो शेवटी दोन्ही पक्षांच्या हितासाठी अनुकूल असेल. न्यायालयाने पत्नीला कायमस्वरूपी देखभालीसाठी Rs.25,00,000/- देण्याचे निर्देशही दिले.

29. 2018 मध्ये, युनायटेड किंगडमच्या सर्वोच्च न्यायालयाने, **ओवेन्स वि. ओवेन्स** ⁴⁷ मध्ये, घटस्फोटासाठी आधार म्हणून दोष सिद्धांताचे विश्लेषण आणि मूल्यांकन करण्याची संधी दिली होती, ज्यासाठी एका जोडीदाराने दुसऱ्याच्या वर्तनावर आरोप करणे आवश्यक आहे. विवाह का कोसळला याचे सत्य शोधण्यासाठी न्यायालयांना नेहमीच कठीण काम

करावे लागते, असे निकालात नमूद केले आहे. पती-पत्नींमध्ये वीरतापूर्ण गुण किंवा निःस्वार्थ त्याग नसावा अशी अपेक्षा करत, न्यायालयाला त्यांच्या वर्तनात दोष शोधावे लागतात ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, दोषांचे विभाजन करणे हे एक स्वाभाविकपणे कठीण काम आहे. व्यक्तिनिष्ठतेचा समावेश असल्याने, न्यायालयांना तक्रार केलेल्या वर्तनाच्या गंभीरतेचे किंवा अन्यथा मूल्यमापन करणे आणि सत्य शोधणे कठीण वाटते. लॉर्ड विल्सन, ज्यांच्याशी लॉर्ड हॉज आणि लेडी ब्लॅक सहमत होते, त्यांनी वैवाहिक कारणे कायदा 1973 (इंग्लंड आणि वेल्स) च्या कलम 1 (2) (बी) चा अर्थ लावण्यासाठी तिहेरी चाचणीचा संदर्भ दिला होता, जेणेकरून विवाह अशा प्रकारे अपरिवर्तनीयपणे मोडला गेला होता की याचिकाकर्त्याकडून प्रतिवादीबरोबर राहण्याची वाजवी अपेक्षा केली जाऊ शकत नाही; (i) याचिकेतील वर्तनाच्या आरोपांच्या संदर्भात, प्रतिवादीने काय केले किंवा केले नाही हे निर्धारित करण्यासाठी; (2) वर वर्तनाच्या परिणामाचे मूल्यांकन करण्यासाठी. विशिष्ट याचिकाकर्त्याचे व्यक्तिमत्व आणि स्वभाव आणि तो ज्या सर्व परिस्थितींमध्ये झाला त्या सर्वांच्या प्रकाशात; आणि (3) प्रतिवादीच्या वर्तनाचा परिणाम म्हणून आणि याचिकाकर्त्यावर झालेल्या त्याच्या परिणामाच्या प्रकाशात, याचिकाकर्त्याने प्रतिवादीबरोबर राहणे सुरू ठेवावे अशी अपेक्षा करणे अवास्तव ठरेल की नाही याचे मूल्यांकन करणे. लेडी हेलने आपल्या निकालात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की दोष शोधणे आणि नियुक्त करणे महत्त्वाचे नाही, कारण घटस्फोटाचा आधार वर्तनावर आधारित आहे, आणि दोष किंवा वस्तुस्थिती शोधणे हे पक्षास दोषी ठरवण्यासाठी नाही.⁴⁸ दुसरीकडे, एका विशिष्ट

⁴⁸ या चाचण्या, योग्य बदलांसह, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (i-a) अंतर्गत प्रकरणांमध्ये चांगल्या प्रकारे लागू केल्या जाऊ शकतात.

कालावधीतील हुकूमशाही, अपमानास्पद आणि अपमानास्पद वर्तनाचे सूचक अशा अनेक छोट्या घटनांचा एकत्रित परिणाम हा घटस्फोटासाठी एक चांगला आधार ठरेल. अशा वर्तनामुळे विवाह टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेला विश्वास आणि आत्मविश्वास नष्ट होऊ शकतो. पुढे, जोडीदाराच्या वर्तनाचा परिणाम, स्वतःच्या वर्तनाऐवजी, दुसऱ्या जोडीदाराने एकत्र राहण्याची अपेक्षा करणे अवास्तव बनले पाहिजे; या प्रश्नाचे उत्तर दिले पाहिजे.

30. आम्ही ओवेन्स (वर नमूद केलेल्या) मधील : अभिनिर्णय करणोचा संदर्भ दिला आहे, जो इंग्लंड आणि वेल्समध्ये तत्कालीन कायदा लागू करतो, एक पूर्वनिदर्शन म्हणून नव्हे, तर हे अधोरेखित करण्यासाठी की विसंगत आणि परस्परविरोधी व्यक्तिमत्त्वे असलेल्या दोन अगदी सौम्य आणि आनंददायी व्यक्ती देखील दयनीय आणि उदास वैवाहिक जीवन जगू शकतात. अशा प्रकरणांमध्ये, शुद्ध स्वरूपात दोष आणि अपराधीपणाचे विभाजन आवश्यक असलेला सिद्धांत, एक कठीण काम आहे, जरी अशक्य नाही, तर व्यावहारिक वास्तवात स्थितिविशेष भयावह आणि अस्वस्थ करणारी आहे. लग्न अपरिवर्तनीयपणे तुटले आहे आणि मृत आहे. आम्ही हिंदू विवाह कायद्याच्या तरतुदी, त्यांचा अंतर्निहित हेतू आणि सार्वजनिक धोरणाचा कोणताही मूलभूत विशिष्ट मुद्दा वाचणार नाही, जो भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत घटनात्मक अधिकाराचा वापर करून तुटलेल्या आणि तुटलेल्या विवाहाला विसर्जित करण्यापासून या न्यायालयाला प्रतिबंधित करतो. जर, व्ही. भगत (सुप्रा), अशोक हुर्रा (सुप्रा) आणि नवीन कोहली (सुप्रा) यांच्या निकालांमध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे सार्वजनिक धोरणाचे मूलभूत मुद्दे, मृत विवाहाला औपचारिक घटस्फोटाच्या स्वरूपात कायदेशीरता देणे हे सर्व संबंधित व्यक्तींसह सर्वांच्या हिताचे ठरेल या

दृष्टिकोनाचे समर्थन करत असतील, अन्यथा खटला, परिणामी भोगावे लागणे, दुःख आणि यातना सुरूच राहतील. त्यामुळे, दुर्मिळ आणि अपवादात्मक वैवाहिक प्रकरणांमध्ये दोषारोप आणि मोठा दोष विभागणे हा विवाद सोडवण्याचा आणि त्यावर न्यायनिवाडा करण्याचा नियम असू शकत नाही, कारण पुरावा कायद्यांतर्गत पुराव्याचे नियम हे प्रक्रियेचे नियम आहेत. जेव्हा जीवनासारखी स्थितिविशेष निर्विवादपणे कळते, तेव्हा हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (आय-ए) यामागील सार आणि उद्देश स्थापित होतो की कोणत्याही जोडीदाराला मानसिक क्रौर्याला बळी पडू नये आणि दुःख आणि वेदनेत जगू नये. प्रक्रियेचे हे नियम बाजूला पडले पाहिजेत. 'कारण किंवा प्रकरण' मध्ये 'संपूर्ण न्याय' साठी वरील निकालांमध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे, जेव्हा हे न्यायालय भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करते तेव्हा लागू असलेल्या स्वयं-लादलेल्या संयमाचा भंग न करता, एखाद्या विशिष्ट प्रकरणात 'संपूर्ण न्याय' करण्यासाठी या न्यायालयाद्वारे दोष सिद्धांत सौम्य केला जाऊ शकतो. ⁴⁹

31. या टप्प्यावर, या खंडपीठाच्या सदस्यांपैकी एकाने (संजय किशन कौल, जे.) **मुनीश कक्कर**

विरुद्ध निधी कक्कर ⁵⁰ आणि **शिवशंकरन विरुद्ध संधिमीनल** ⁵¹ मध्ये लिहिलेल्या दोन

निकालांचा आम्ही संदर्भ घेऊ. मुनीश कक्कर (उपरोक्त) मध्ये, पक्ष जवळजवळ दोन

49 व्या स्पष्टीकरणाच्या निरर्थकतेला मान्यता देत, अधिकारांचा वापर केला, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की, "समाजातून माघार घेण्यासाठी वाजवी निमित्त आहे का असा प्रश्न उद्भवतो, तर वाजवी निमित्त सिद्ध करण्याचा भार समाजातून माघार घेतलेल्या व्यक्तीवर असेल", अंशतः हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 23 (1) (अ) मधील कठोरता कमी करते आणि परिणामी, दोष सिद्धांत.

50 (2020) 14 एससीसी 657.

51 2021 एस. सी. सी. ऑनलाईन एस. सी. 702.

दशकांपासून घटस्फोटाच्या कार्यवाहीसह विविध खटल्यांमध्ये गुंतलेले होते. तरीही, त्यांनी परस्पर संमतीने घटस्फोटास विरोध केला. प्रतिवादी-पत्नी कॅनडामध्ये होती, जिथे ती स्थलांतरित झाली होती आणि नैराश्यासाठी औषधे घेत होती. अपीलकर्त्याच्या पतीने एकाकीपणा आणि सहवासाचा अभाव, ज्यामुळे मानसिक आणि शारीरिक छळ होत असल्याची तक्रार केली. मध्यस्थी करण्याचे अनेक प्रयत्न आणि समुपदेशक, मानसशास्त्रज्ञ, पंचायत आणि अगदी न्यायालयांनी केलेल्या प्रयत्नांचे फळ मिळाले नाही. या परिस्थितीत, या न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 9 च्या पूर्णपणे अयशस्वी झालेल्या आणि विवाह मोडला. घटस्फोट मंजूर करण्यासाठी प्रतिवादी-पत्नीची संमती नसल्याचे निरीक्षण नोंदवत असताना, अपीलकर्ता-पतीसोबत राहण्याची तिचीही इच्छा नसल्याचे न्यायालयाला वाटले. लग्नात जे उरले ते कडू आठवणी आणि संताप होते, जे कालांतराने वाढत गेले, कारण प्रतिवादी-पत्नी अपीलकर्ता-पतीला घटस्फोटाचा हुकूम मिळवून त्याचे जीवन जगू देण्यास नाखूष होती. उपरोक्त स्थिती लक्षात घेता, या न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत पक्षांमध्ये 'संपूर्ण न्याय' करण्याच्या अधिकाराचा वापर केला. असेही निर्देश देण्यात आले होते की अपीलकर्ता-पती प्रतिवादी-पत्नीला दरमहा निर्दिष्ट रक्कम देणे सुरू ठेवेल, जी रक्कम योग्य कार्यवाहीचा अवलंब करून वाढवली किंवा कमी केली जाऊ शकते.

32. **शिवशंकरन** (उपरोक्त) मध्ये, फेब्रुवारी 2002 मध्ये विवाह झाला होता आणि सुमारे एक वर्षांनंतर, घटस्फोटाची कार्यवाही सुरू करण्यात आली आणि 2008 मध्ये हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (आय-ए) अंतर्गत घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर करण्यात आला.

अपीलकर्त्याच्या पतीने घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर झाल्यानंतर सहा दिवसांच्या आत पुनर्विवाह केला होता. प्रतिवादी-पत्नीने याचिका दाखल केली आणि हा वाद या न्यायालयात पोहोचेपर्यंत प्रलंबित होता. पक्षांमधील मध्यस्थी आणि तडजोडीद्वारे वाद मिटवण्याचे प्रयत्न निष्फळ ठरले. जरी तिला माहीत होते की लग्न केवळ कागदावर होते, तरी प्रतिवादी-पत्नीने 61 च्या पृष्ठ 47 वर घटस्फोटाचा हुकूम स्वीकारण्यास विरोध केला. घटस्फोटाच्या आदेशानंतर सामाजिक स्वीकृतीच्या स्वरूपात महिलांना भेडसावणाऱ्या अडचणी आणि आर्थिक आणि आर्थिक सुरक्षेची हमी देण्याची गरज याबाबतचे निरीक्षण स्पष्ट करण्यात आले. तथापि, या न्यायालयाने मुनीश कक्कर (सुप्रा) आणि आर. श्रीनिवास कुमार वि. **आर. शमिता**⁵² मधील आधीच्या निर्णयांवर भर देत असे निरीक्षण नोंदवले की, पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विवाहाच्या विघटनाच्या आधारावर विवाह विसर्जित करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करण्यासाठी दोन्ही पक्षांच्या संमतीची आवश्यकता नाही, जरी पत्नीच्या हिताचे आर्थिक संरक्षण करणे देखील आवश्यक आहे जेणेकरून तिला भविष्यात आर्थिक त्रास सहन करावा लागणार नाही आणि तिला इतरांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही. त्यानुसार, या न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करून घटस्फोटाचा हुकूम दिला.

33. असे म्हटल्यावर, आम्ही स्पष्टपणे सांगू इच्छितो की या न्यायालयाद्वारे पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोगा विवाह मोडल्याच्या आधारावर घटस्फोट देणे हा अधिकाराचा विषय नाही, तर

एक विवेक आहे ज्याचा वापर अतिशय काळजीपूर्वक आणि सावधगिरीने केला पाहिजे, हे सुनिश्चित करणारे अनेक घटक लक्षात घेऊन की दोन्ही पक्षांना 'संपूर्ण न्याय' दिला जातो. हे स्पष्ट आहे की या न्यायालयाला पूर्णपणे खात्री पटली पाहिजे आणि समाधान वाटले पाहिजे की विवाह आहे. पूर्णपणे अव्यवहार्य, भावनिकदृष्ट्या मृत आणि मोक्षप्राप्तीच्या पलीकडे आहे आणि म्हणूनच, विवाह मोडणे हा योग्य उपाय आहे आणि पुढे जाण्याचा एकमेव मार्ग आहे. लग्न अपरिवर्तनीयपणे तुटले आहे हे वस्तुस्थितीनुसार निश्चित केले पाहिजे आणि दृढपणे स्थापित केले पाहिजे. यासाठी, अनेक घटकांचा विचार केला पाहिजे, जसे की विवाहानंतर पक्षकारांनी किती काळ एकत्र वास्तव्य केले होते; पक्षकारांनी शेवटचे कधी एकत्र वास्तव्य केले होते; एकमेकांविरुद्ध आणि त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांविरुद्ध पक्षकारांनी केलेल्या आरोपांचे स्वरूप; वेळोवेळी कायदेशीर कार्यवाहीत पारित केलेले आदेश, वैयक्तिक संबंधांवर एकत्रित परिणाम; न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाद्वारे किंवा मध्यस्थीद्वारे वाद मिटवण्यासाठी किती प्रयत्न केले गेले आणि शेवटचा प्रयत्न केव्हा केला गेला इत्यादी. विभक्त होण्याचा कालावधी पुरेसा लांब असावा आणि सहा वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाची कोणतीही गोष्ट संबंधित घटक असेल. परंतु या तथ्यांचे मूल्यांकन पक्षांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती लक्षात घेऊन केले पाहिजे, ज्यात त्यांची शैक्षणिक पात्रता, पक्षांना मुले आहेत की नाही, त्यांचे वय, शैक्षणिक पात्रता आणि इतर जोडीदार आणि मुले अवलंबून आहेत की नाही, अशा परिस्थितीत घटस्फोट घेऊ इच्छिणारा पक्ष जोडीदार किंवा मुलांची काळजी कशी आणि कोणत्या पद्धतीने घेऊ इच्छितो. अल्पवयीन मुलांचा ताबा आणि कल्याण, पत्नीसाठी योग्य आणि पुरेशा पोटगीची तरतूद आणि मुलांचे आर्थिक हक्क आणि इतर प्रलंबित प्रश्न काही असल्यास, संबंधित बाबी आहेत. भारतीय

राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत, जी स्थितिविशेष विशिष्ट आहे, अधिकारक्षेत्राच्या वापराला आळा घालण्यासाठी आम्ही घटक संहिताबद्ध करू इच्छित नाही. नमूद केलेले काही घटक उदाहरणात्मक आणि विचार करण्यायोग्य म्हणून घेतले जाऊ शकतात.

34. शेवटी, परिपूर्णतेसाठी आणि आम्ही स्पष्ट केलेल्या गुणोत्तरावर गोंधळ आणि वादविवाद टाळण्यासाठी, आम्ही काही निर्णयांचे परीक्षण करू इच्छितो, ज्यामध्ये या न्यायालयाने भारतीय संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्र वापरण्यास किंवा दुसरा प्रस्ताव मांडण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी देण्यास नकार दिला होता. मनीष गोयल (उपरोक्त) प्रकरणात, या न्यायालयाच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 136 अंतर्गत अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र, जरी शक्य तितक्या व्यापक अटींमध्ये आणि पूर्ण स्वरूपाचे असले तरी ते विवेकाधीन आहे. अशा प्रकारे, असाधारण काळजी आणि सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे आणि जोपर्यंत हे दर्शविले जात नाही की लक्षणीय आणि गंभीर अन्याय झाला आहे हे दर्शविण्यासाठी अपवादात्मक आणि विशेष परिस्थिती अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत या न्यायालयाने त्याविरुद्ध अपील केलेल्या निर्णयाचा आढावा घेऊ नये/त्यात हस्तक्षेप करू नये. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 136 चा वापर विहित कायदेशीर प्रक्रिया शॉर्ट-सर्किट करण्यासाठी केला जाऊ नये. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचे निरीक्षण करण्यासाठी केला गेला होता की सामान्यतः हे न्यायालय वैधानिक तरतुदीचे उल्लंघन करून किंवा अज्ञानाने किंवा केवळ सहानुभूतीच्या कारणास्तव आदेश देणार नाही. तथापि, हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब अंतर्गत विहित केलेला कालावधी अनिवार्य आहे की निर्देशिकेचा स्वरूप आहे आणि निर्देशिकेचा प्रकार असल्यास, उच्च न्यायालय

त्याच्या रिट/अपील अधिकारक्षेत्राचा वापर करून तो रद्द करू शकते का, या प्रश्नाचे खंडपीठाने विशेषतः परीक्षण केले नाही. ⁵³ पुढे, दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असाधारण अधिकारक्षेत्राचा वापर केला नाही, असे निरीक्षण नोंदवले की हे असे प्रकरण नाही जेथे न्यायाच्या प्रवाहात कोणताही अडथळा येत नाही किंवा न्यायालयाला न्याय्य दिलासा देण्याची आवश्यकता असलेल्या पक्षांवर अन्याय होत नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत सत्तेचा वापर करण्यासाठी आकस्मिकता स्थापित केली गेली नव्हती.

35. **हितेश भटनागर विरुद्ध दीपा भटनागर** ⁵⁴ या खटल्यात एका पक्षाने दुसऱ्या प्रस्तावाच्या टप्प्यापूर्वी संमती मागे घेतली होती आणि त्यामुळे घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर होऊ शकला नाही. खंडपीठाने **सुरेशता देवी विरुद्ध ओम प्रकाश** ⁵⁵ मधील आधीच्या निकालावर भर दिला, ज्यामध्ये असे म्हटले गेले आहे की परस्पर संमतीने घटस्फोट झाल्यास पक्ष कोणत्याही टप्प्यावर संमती मागे घेऊ शकतो घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर हे प्रमाण **स्मृती पहाडिया विरुद्ध संजय पहाडिया** ⁵⁶ या प्रकरणातील तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने मंजूर केले आहे. परिणामी, या निकालांनंतर, हितेश भटनागर (वर नमूद केलेले) यांचे मत आहे की घटस्फोटाचा हुकूम मंजूर केला जाऊ शकत नाही कारण दुसरा प्रस्ताव, जो कायद्याने आवश्यक आहे, तो दोन्ही पक्षांनी कधीही मांडला नव्हता. हिंदू विवाह

53 पहा-मनीष गोयल (वरील), परिच्छेद 23.

54 (2011) 5 एससीसी 234.

55 (1991) 2 एससीसी 25. .

56 (2009) 13 एससीसी 338

कायद्याच्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये नमूद केलेल्या 18 महिन्यांच्या आत संमती मागे न घेण्याचा कोणताही परिणाम होत नाही, कारण हा 18 महिन्यांचा कालावधी केवळ परस्पर संमतीने घटस्फोटाची प्रकरणे त्वरित निकाली काढण्यासाठी निर्दिष्ट केला आहे, असेही निरीक्षण नोंदवण्यात आले आहे. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-ब च्या उपकलम (2) मध्ये संमती मागे घेण्यासाठीचा कालावधी निर्दिष्ट केलेला नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 चा वापर करून पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विघटनाच्या आधारावर घटस्फोट मंजूर करण्याच्या याचिकेवर विचार केला गेला नाही, जरी असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की हे केवळ अशा परिस्थितीतच मंजूर केले जाऊ शकते जेथे न्यायालयाला कोणत्याही संशयाच्या पलीकडे खात्री पटली आहे की विवाह टिकून राहण्याची कोणतीही शक्यता नाही आणि तो दुरुस्तीच्या पलीकडे मोडला आहे. तरीसुद्धा, विवाह विच्छेदासंदर्भात भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत असलेल्या अधिकाराच्या मुद्द्यावर त्यांनी शेवटी कोणतेही मत व्यक्त केलेले नाही, असे म्हणणे खंडपीठाने योग्य मानले.

36. **श्याम सुंदर कोहली विरुद्ध सुषमा कोहली उर्फ सत्यदेवी** ⁵⁷ या खटल्यात खंडपीठाने पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विवाहाच्या विघटनाच्या आधारावर घटस्फोट देण्यास नकार दिला होता, परंतु असेही निरीक्षण नोंदवले होते की केवळ अत्यंत गंभीर परिस्थितीतच हे न्यायालय या आधारावर विवाह विसर्जित करेल.
37. **दर्शन गुप्ता विरुद्ध राधिका गुप्ता** ⁵⁸ मध्ये क्रौर्याचा आधार स्थापित झालेला नव्हता.

57. (2004) 7 एस. सी. सी. 747 असू शकत नाही.

58. (2013) 9 एस. सी. सी. 1. 59 (2010) 14 एससीसी 301.

त्यानंतर, दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) च्या तपासणीवर असे निरीक्षण नोंदवले की ते 'वैवाहिक गुन्हे सिद्धांत' किंवा 'दोष सिद्धांत' वर आधारित आहे आणि एक अनुक्रमिक म्हणून, जी व्यक्ती दोषी आहे आणि क्रूरता करते ती व्यक्ती त्याच आरोपांच्या आधारे दुसऱ्या जोडीदारावर आरोप करण्यासाठी बोट उचलू शकत नाही आणि त्यावर विवाह विच्छेद करण्याची मागणी करू शकते. हे प्रकरण विचित्र होते कारण घटस्फोट मागणारी व्यक्ती, निष्कर्षानुसार, स्पष्टपणे दोषी होती आणि दोषी ठरवली गेली. पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विवाहाच्या विघटनाची याचिका मांडण्यात आली आणि वैधानिक तरतुदींमध्ये गृहीत धरलेली नाही म्हणून ती फेटाळण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत अधिकारांचा वापर करून घटस्फोट दिला जावा, अशी विनंती करण्यासाठी रिलायन्सने **गुरबक्स सिंग विरुद्ध हरमिंदर कौर** ⁵⁹ वर याचिका दाखल केली, ती स्वीकारली गेली नाही कारण खंडपीठ सत्तेच्या वापराचे समर्थन करण्यासाठी खटल्याची जमीन आणि तथ्ये पटवून दिली गेली. न्यायाची संकल्पना पक्षाच्या हितानुसार बदलते, असे निरीक्षण खंडपीठाने नोंदवले. माननीय न्यायाधीशांनी असे मत व्यक्त केले की "विवाहाच्या अपरिवर्तनीय विघटनाचा आधार उपलब्ध आहे की नाही याबद्दल प्रश्नचिन्ह आहे". अशा प्रकारे, या प्रकरणात, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राच्या आणि अधिकाराच्या संदर्भात आम्ही ज्या प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत त्यावर निकालाने कोणतेही ठोस मत आणि निष्कर्ष दिले नाहीत.

38. **नीलम कुमार वि. दयराणी** ⁶⁰ मध्ये, **सतीश सितोल वि. गंगा**, ⁶¹ चा संदर्भ देण्यात

60 (2010) 13 एस. सी. सी. 298.

61 (2008) 7 एससीसी 734. 62 (2009) 6 एस. सी. सी. 379.

आला होता, ज्यामध्ये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर करून विवाह त्याच्या अपरिवर्तनीय विघटनाच्या आधारावर विसर्जित करण्यात आला होता, परंतु नीलम कुमार (वर नमूद केलेले) मध्ये हे निवेदन स्वीकारले गेले नाही, कारण विवाह विघटनासाठी प्रतिवादी कोणत्याही प्रकारे जबाबदार होता असे सूचित करण्यासाठी काहीही नव्हते. असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की विष्णू दत्त शर्मा विरुद्ध मंजू शर्मा 62 या प्रकरणात, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की हिंदू विवाह कायदांतर्गत विवाहाचे अपरिवर्तनीय विघटन हा घटस्फोटासाठी आधार नाही. तथापि, विष्णू दत्त शर्मा (वर नमूद केलेले) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्रावर निर्णायकपणे स्पष्ट करत नाही. नीलम कुमार (वरील) मधील निकालात हे मान्य केले आहे की सतीश सितोल (वरील) मध्ये, या न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत विवाह विसर्जित करण्यासाठी अधिकारक्षेत्राचा वापर केला, कारण ते पक्षांच्या हितासाठी होते. नीलम कुमार (वर नमूद केलेल्या) यांच्या तथ्यांमध्ये, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून घटस्फोट देण्याच्या विनंतीला मान्यता देण्यास खंडपीठ इच्छुक नव्हते.

39. **सावित्री पांडे विरुद्ध प्रेमचंद्र पांडे** ⁶³ मधील निकाल हा **जॉर्डन दींगदेह विरुद्ध एस. एस. चोप्रा** ⁶⁴ मधील या न्यायालयाच्या आधीच्या निर्णयाचा संदर्भ देतो, ज्यामध्ये दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने विवाह कायद्यात संपूर्ण सुधारणा आणि धर्म आणि जातीची पर्वा न करता सर्वाना लागू होणारा एकसमान कायदा, तसेच घटस्फोटासाठी आधार म्हणून

⁶³ (2002) 2 एस. सी. सी. 73

⁶⁴ (1985) 3 एस. सी. सी. 62

विवाहाचे अपरिवर्तनीय विघटन आणण्याची गरज सुचवली होती. **जॉर्डन डायंगदेह** (वर नमूद केलेले) यांचे निरीक्षण आहे की पूर्णपणे आणि सांकेतिकरीत्या तुटलेला विवाह चालू ठेवल्याने कोणताही हेतू साध्य होणार नाही, परंतु विधिमंडळाला या आधारासाठी तरतूद करणे योग्य वाटले नाही. या न्यायालयाने **सावित्री पांडे** (वरील) प्रकरणात असे म्हटले आहे की तथ्यांनुसार अशी प्रकरणे असू शकतात, **व्ही. भगत** (वर नमूद केलेल्या) यांच्या बाबतीत केल्याप्रमाणे, पक्षकारांच्या देणगीदार कृत्यांमुळे आणि वगळण्यामुळे मृत झाले आहे. त्याच वेळी, खंडपीठाला असे वाटले की विवाहाचे पावित्र्य एखाद्या त्रासदायक पक्षाच्या इच्छेवर सोडले जाऊ शकत नाही.

40. वर नोंदवलेले आमचे निष्कर्ष लक्षात घेता, आमचे असे मत आहे की **मनीष गोयल** (वर नमूद केलेले), **नीलम कुमार** (वर नमूद केलेले), **दर्शन गुप्ता** (वर नमूद केलेले), **हितेश भटनागर** (वर नमूद केलेले), **सावित्री पांडे** (वर नमूद केलेले) आणि इतर प्रकरणांमधील या न्यायालयाचे निर्णय भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा वापर करून 'संपूर्ण न्याय' देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या या न्यायालयाच्या अधिकाराच्या संदर्भात वाचले पाहिजेत. हिंदू विवाह कायद्यातून उद्भवलेल्या वैवाहिक विवादांच्या संदर्भात, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांच्या व्याप्ती आणि व्याप्तीवरील आमच्या निष्कर्षांच्या अनुषंगाने, आम्ही असे मानतो की 'संपूर्ण न्याय' करण्याचा अधिकार हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13 (1) (i-a) अंतर्गत घटस्फोटासाठीच्या याचिकांना लागू असलेल्या दोष आणि दोष सिद्धांताशी जोडलेला नाही. वर नमूद केल्याप्रमाणे, परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम पारित करून तडजोडीवर

विवाह विसर्जित करण्याचा, तसेच फौजदारी कारवाईसह इतर कार्यवाही रद्द करण्याचा आणि बाजूला ठेवण्याचा या न्यायालयाचा अधिकार कायम आहे आणि त्याचा वापर केला जाऊ शकतो.

41... शेवटी, संविधानाच्या कलम 32 अंतर्गत रिट याचिका दाखल करून एखादा पक्ष या न्यायालयासमोर अपरिवर्तनीय बिघाडाच्या आधारावर थेट प्रचार करू शकतो की नाही यावर आपण आपले मत व्यक्त केले पाहिजे. **पूनम वि. सुमित तंवर**⁶⁵ या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने योग्य निर्णय दिला आहे की असा कोणताही प्रयत्न नाकारला पाहिजे आणि स्वीकारला जाऊ नये, कारण पक्षांना भारतीय संविधानाच्या कलम 32 अंतर्गत किंवा भारतीय संविधानाच्या कलम 226 अंतर्गत उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिका दाखल करण्याची परवानगी दिली जाऊ नये आणि विवाहाच्या अपरिवर्तनीय विघटनाच्या आधारावर घटस्फोट घ्यावा. सक्षम न्यायिक मंचाच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेल्या व्यक्तीचा उपाय म्हणजे त्याच्या/तिच्या तक्रारीच्या निवारणासाठी वरिष्ठ न्यायाधिकरण/मंचाशी संपर्क साधणे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 किंवा 226 अन्वये रिट अधिकारक्षेत्राचा अवलंब करून पक्षांना प्रक्रियेला अडथळा आणण्याची परवानगी दिली जाऊ नये. दुसरे म्हणजे, आणि त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे, भारतीय राज्यघटनेच्या भाग 3 द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि त्याचे उल्लंघन केल्याच्या पुराव्यावर भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गत दिलासा मिळू शकतो. न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीमध्ये किंवा तिच्या संबंध न्यायालयाने पारित केलेले न्यायिक आदेश, सुधारणाला पात्र नाहीत. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गत

म्हणून, कोणताही पक्ष भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गत रिट याचिका दाखल करू शकत नाही आणि थेट या न्यायालयाकडून विवाहविच्छेदाचा दिलासा मागू शकत नाही. ⁶⁶ आम्ही हे मत स्वीकारत असलो तरी, आम्ही हे देखील स्पष्ट करतो की पूनम (वर नमूद केलेले) मध्ये मनीष गोयल (वर नमूद केलेले) यांचा संदर्भ आणि दुसरा प्रस्ताव मांडण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी माफ केला जाऊ शकतो की नाही हे संशयास्पद आहे या निरीक्षणाला आम्ही मान्यता दिलेली नाही.

निष्कर्ष.

42. उपरोक्त चर्चा लक्षात घेऊन, आम्ही खालील प्रकारे तयार केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन हा संदर्भ ठरवतो:

(i) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाचे अधिकार आणि अधिकारक्षेत्राची व्याप्ती आणि व्याप्ती.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत या न्यायालयाचे अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र या प्रश्नाचे उत्तर इतर गोष्टींबरोबरच परिच्छेद 8 ते 13 च्या संदर्भात दिले गेले आहे, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की जोपर्यंत मूलभूत सामान्य आणि विशिष्ट सार्वजनिक धोरणाच्या विचारांवर निर्णय घेतला जातो तोपर्यंत हे न्यायालय प्रक्रिया तसेच मूळ कायद्यांपासून दूर जाऊ शकते. विवेकबुद्धीचा वापर करायचा की नाही हे ठरवताना, या न्यायालयाने या प्रकरणांचा विचार केला पाहिजे. जरी हे न्यायालय परस्परविरोधी दाव्यांमधील समभागांचे संतुलन साधून समस्या

66 सी-साहिबजादा सय्यद मुहम्मद अमीरब्बास अब्बासी आणि इतर विरुद्ध मध्य भारत राज्य (आताचे मध्य प्रदेश) आणि इतर, ए. आय. आर. 1960 एस. सी. 768; उज्ज्वल बाई विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य, ए. आय. आर. 1962 एस. सी. 1621; आणि नरेश श्रीधर मिराजकर आणि इतर विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य आणि दुसरे, ए. आय. आर. 1967 एस. सी. 1

सोडवणारे म्हणून काम करत असले, तरी अधिनियमित केलेल्या 61 मूलभूत तरतुदींचे पृष्ठ 58 आणि त्याकडे दुर्लक्ष करत नाही. या अधिकाराचा वापर 'कारण किंवा पदार्थ' मध्ये केला जातो.

(2) पहिल्या प्रश्नावर या खंडपीठाचे निष्कर्ष लक्षात घेऊन आणि त्यावर अवलंबून, हे न्यायालय, हस्तांतरण याचिकेवर सुनावणी करताना किंवा इतर कोणत्याही कार्यवाहीत, पक्षांमधील तडजोडी लक्षात घेऊन, संविधानाच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करू शकते का आणि हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम 13-बी अंतर्गत निर्धारित कालावधी आणि कार्यपद्धतीसह परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम देऊ शकते का, आणि घरगुती हिंसाचार कायदा, कलम 125 अंतर्गत किंवा प्रामुख्याने कलम 498-ए आणि आय. पी. सी. च्या इतर तरतुदींनुसार फौजदारी खटला रद्द आणि निकाली काढू शकते का?

पहिल्या प्रश्नावरील आमचे निष्कर्ष लक्षात घेता, या प्रश्नाचे उत्तर सकारात्मक, इतर गोष्टींबरोबरच दिले गेले पाहिजे, असे गृहीत धरून की या न्यायालयाला, पक्षांमधील तडजोडीच्या दृष्टीने, दुसरा प्रस्ताव मांडण्यासाठी प्रक्रियात्मक आवश्यकतेस बांधील न राहता, परस्पर संमतीने घटस्फोटाचा हुकूम पारित करून विवाह विसर्जित करण्याचा विवेक आहे. अमरदीप सिंग (सुप्रा) आणि अमित कुमार (सुप्रा) मध्ये नमूद केलेले घटक लक्षात घेऊन या अधिकाराचा वापर काळजीपूर्वक आणि सावधगिरीने केला पाहिजे. हे न्यायालय, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत अधिकारांचा वापर करून, 61

चे पान 59 रद्द करू शकते आणि फौजदारी कारवाईसह इतर कार्यवाही आणि आदेश बाजूला ठेवू शकते.

(3) इतर जोडीदारांनी प्रार्थनेला विरोध करूनही विवाह पूर्णपणे आणि अपरिवर्तनीयरीत्या तुटला असताना हे न्यायालय भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अन्वये अधिकारांचा वापर करून घटस्फोट देऊ शकते का?

या प्रश्नाचे उत्तर देखील सकारात्मक, इतर गोष्टींबरोबरच असे आहे की, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) अंतर्गत असलेल्या अधिकाराचा वापर करून, या न्यायालयाला, पुनर्प्राप्त न करता येण्याजोग्या विघटनाच्या आधारावर विवाह विसर्जित करण्याचा विवेकाधिकार आहे. या विवेकाधिकाराचा वापर पक्षांना 'संपूर्ण न्याय' देण्यासाठी केला जावा, ज्यामध्ये या न्यायालयाचे समाधान होते की स्थापित तथ्ये दर्शवतात की विवाह पूर्णपणे अयशस्वी झाला आहे आणि पक्ष एकत्र राहण्याची शक्यता नाही आणि औपचारिक कायदेशीर संबंध सुरू ठेवणे अन्यायकारक आहे. एक समता न्यायालय म्हणून, विसर्जनाला विरोध करणाऱ्या पक्षाला कोणत्या परिस्थितीत आणि कोणत्या पार्श्वभूमीत ठेवले जाते हे देखील न्यायालयाने संतुलित करणे आवश्यक आहे.

43. वरील कारणांमुळे, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 142 (1) चा वापर करून पक्षांमधील विवाह या न्यायालयाच्या द्वसदस्यीय खंडपीठाने विसर्जित केला आहे. परिणामी 2014 ची हस्तांतरण याचिका (दिवाणी) क्रमांक 1118/2014 ची हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्रमांक 382, हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) क्रमांक 468/2014 आणि हस्तांतरण

याचिका (दिवाणी) क्रमांक 1481-1482/2014 06.05.2015 च्या आदेशान्वये निकाली काढण्यात आले आहेत.

44. 2014 च्या 96 आणि 339 क्रमांकाच्या हस्तांतरण याचिका (फौजदारी) योग्य आदेश आणि निर्देशांसाठी मे 2023 च्या दुसऱ्या आठवड्यात नियमित खंडपीठासमोर सूचीबद्ध केल्या जाऊ शकतात.

न्यायमूर्ती (संजय किशन कौल).

न्यायमूर्ती (संजीव खन्ना).

न्यायमूर्ती (अभय एस. ओक).

न्यायमूर्ती (विक्रम नाथ).

न्यायमूर्ती (जे. के. माहेश्वरी)

नवी दिल्ली;

1 मे 2023.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.
